

R I C

Qu 12604

TIDSKRIFT UTGIVEN AV
FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA

Sjuttonde årgången. Häfte III.

1934

Föreningen för svensk kulturhistoria

STYRELSE

Generaldirektör *Gösta Malm* (ordf.), professor *Martin Olsson* (v. ordf.),
förste amanuens *Sigfrid Svensson* (sekr.), direktör *Sten Westerberg*
(skattm.), professor *Nils Ahnlund*, intendent *Torsten Althin*, förste ama-
nuens *Gösta Berg*, professor *Henrik Cornell*, professor *Sigurd Erixon*,
professor *Herman Geijer*, t. f. antikvarien *K. A. Gustavsson*, ledamoten
av Riksdagens första kammare *Sigfrid Hansson*, museilektor *Ernst Klein*,
docent *Salomon Kraft*, professor *Sune Lindqvist*, antikvarien *Erik Lund-*
berg, intendent *Tord O:son Nordberg*, intendent *Sigurd Wallin*.

REDAKTÖR FÖR RIG

Docent *Salomon Kraft*.

REDAKTIONSUTSKOTT

Professor *Sigurd Erixon* (ordf.), professor *Henrik Cornell*,
intendent *Tord O:son Nordberg*.

INNEHÅLL

Fil. d:r <i>Sune Ambrosiani</i> , Nils Lithberg *1884 † 1934	113
Fil. mag. <i>Sam Owen Jansson</i> , Nils Lithbergs bibliografi	117
Fil. mag. <i>Lizzie Carlsson</i> , De medeltida skamstraffen	121
Zusammenfassung	149
ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR:	
Fil. kand. <i>Jan Erik Anderbjörk</i> , Studier tillägnade Gunnar Ekholm 19 ¹³ / ₃ 34	151
Lektor <i>Carl Danielsson</i> , Hembygdsforskning i Gästrikland	155
Docent <i>Salomon Kraft</i> , Kring Sveriges äldre riksgränser	158
FÖRENINGSMEDDELANDE	166

Nils Lithberg

* 1883 † 1934

Av Sune Ambrosiani

En av Föreningens för svensk kulturhistoria stiftare, den förste innehavaren av professuren i nordisk och jämförande folklivsforskning vid Nordiska museet Nils Jacob Mauritz Lithberg avled Valborgsmässoaftonen 1934 något mer än 50 år gammal.

Han var född på Gotland i Norrlanda socken den 3 augusti 1883. Vart-hän han i livet kallades, fanns alltid en djupt rotad kärlek till fäderneön och dess minnen. Denna kärlek tog sig också uttryck däruti, att han skaffade sig som sommarbostad en part, d. v. s. en hemmansdel, i Hejdeby i Kräklingbo intill Torsburgen, en part, som sedan århundraden varit i hans mödernesläkts ägo. När han om somrarna kom dit, avkopplade han vinterarbetena för att ägna sig åt Gotlands kulturhistoria och öns monument av alla de slag. Då och då tillmötesgick han gotlänningarnas

önskningsar om föredrag på hembygdsmöten eller föreningssammanträden; han föredrog då ett och annat kapitel ur resultaten av sina studier över Gotlands kultur. Som populär föredragshållare var han sällsynt uppskattad av sina »landsmän». Sedan genom hans förmedling den av grevinnan Wilhelmina von Hallwyl skänkta betydande fonden, för vård av öns kulturminnen, »Gotlandsfonden», börjat sin verksamhet, var han den ledande kraften inom nämnden för denna fond. Skolad i den äldre arkeologiska skolans respekt för kulturdokument, kunnig i nordeuropeisk kulturutveckling bl. a. genom talrika resor för förarbetena till den monumentala utgrävningen av slottet Hallwil i Aargau i Schweiz och dess bearbetande samt såsom nämnt fästad med ett brinnande intresse vid alla Gotlands monument och kulturdokument, fyllde han i nämndens verksamhet en uppgift, som det för envar annan torde bliva ytterst svårt att lika kompetent fylla.

Nils Lithberg genomgick Visby läroverk och skickades därefter till Uppsala. Efter några år, sedan han även använts för grävningar av riksantikvarien, blev han anställd vid Kulturhistoriska museet i Lund. Under hans därvaro byggdes det flitigt i staden, och han blev som Georg Karlins medhjälpare i tillfälle att grundligt studera huru medeltida kulturlager danats i ett växande samhälle. På så sätt utvecklades hos honom en ny sida i hans kunskap om jorden, om de kulturbärande lagrens struktur och de kulturhistoriska slutsatser man möjligen kunde draga av dylika lagringar.

Av en lycklig händelse engagerades han för utgrävningarna av slottet Hallwil i Aargau i Schweiz av greven och grevinnan von Hallwyl. Arbetet där började i september 1910 och fortsatte sedan i växlande perioder under en följd av år. Samtidigt och i samarbete med Lithberg pågingo restaureringsarbeten under ledning av arkitekterna Anders Roland och Arre Essén. Genom det årslånga samarbetet med dessa lärde han sig att se och tänka arkitektmässigt inför gamla byggnader. Han skolades att utveckla sin uppfattning om dessa ur byggnadssynpunkt, en värdefull kunskap, när han sedan skulle taga itu med bearbetandet av slottets byggnadshistoria.

Fynden efter grävningarna i slottet Hallwil skickades till Stockholm för konservering och bearbetning. Det tog många år i anspråk, innan detta omfattande material hann ordnas och studeras. Lithberg hade ju åtminstone under de första åren full daglig tjänstgöring på Nordiska museet och kunde således endast använda kvällarna för arbetet med de hallwilska fynden. Resultatet av dessa arbeten med slottet Hallwil ha publicerats i 5 digra band. Genom det omsorgsfulla sätt, varpå fyndmaterialet tillvaratagits, har man från en central plats på Europas kontinent fått en relativ kronologi för ett stort antal artefaktgrupper alltifrån den äldre medeltiden

till långt ned på 1600-talet. Därmed har grundvalen lagts till studier av den europeiska kulturhistorien på ett sätt, vartill man på andra håll saknar motstycke. Sedan genom en donation till Nordiska museet av von Hallwyls en professur upprättats, fick Lithberg mera tid till att ägna sig åt slutförandet av Hallwylarbetet och därefter att övergå till professurens studieuppgifter.

En period upptogs Lithbergs tid med utredningsarbeten för organiserandet av den svenska kulturminnesvården, vilka väl icke direkt förde till resultat. På senare år engagerades han även av flera föreningar att leda deras förhandlingar. Den utåt mest synliga gärning han som sådan utförde var som ordförande i Svenska sällskapet för antropologi och geografi, då han fick på sin lott att leda hemförandet från Tromsö av de på en ö i Ishavet funna kvarlevorna efter Andrée och dennes följeslagare, något som av pressen gjordes till en världssensation.

Från början var han med vid grundandet av Föreningen för svensk kulturhistoria. År 1917 erfor man, att Nordiska museets nämnd beslutat att avsevärt minska antalet ark i museets kulturvetenskapliga tidskrift *Fataburen*. Därmed skulle sålunda publikationsmöjligheterna för hithörande forskningsgrenar starkt inskränkas. En krets kulturforskare ville då göra ett försök att hjälpa upp situationen. Man beslöt att bilda en förening som stöd åt en ny periodisk publikation. Därvid skulle man framför allt söka förbindelse med för kulturvetenskapen intresserade privatpersoner för att genom dem skaffa publikationen dess stöd och den ryggrad den behövde för sin existens. En av de tre, vilka deputerats att uppvakta disponenten Carl Sahlin, som blev den blivande föreningens fasta stöd, var Nils Lithberg. Sedan deltog han intresserat i utformandet av föreningens program och stadgar. Med största välvilja var han alltid redo att författa inlagor och verka för föreningens ekonomiska stärkande. Han skrev också den avhandling, varmed 1918 den första årgången av *Rig* inleddes. Såsom medlem av Föreningens kulturvetenskapliga råd hörde han till dem, som tidtals kanske mer träget än någon annan anlidades i det löpande arbetet. Hans åsikter kommo sålunda att under tidskriftens första år spela en stor roll vid dess redigering.

Hans arbetsamhet, som sällan eller aldrig avbröts av någon vila, tärde på hans fysik. Ansträngningarna i samband med det nämnda besöket i Tromsö och under den efterföljande vintern medförde på våren en allvarlig kris. Men då denna lyckligen övervanns, kom det som en stor överraskning, att den till synes obetydliga sjukdom, som påkom i april 1934, skulle undergräva hans krafter.

Personligen var Nils Lithberg en godhjärtad och vänfast natur. Hans tänkande hade sin rot i den svenska bondekloketen, och därför var han

ingen beundrare av humbug i någon form. Han hade ett mycket starkt verbalminne. När man exempelvis hörde honom med 20 års mellanrum berätta någon av sina ättsagor, t. ex. om ryssarnas härjning på Hejdeby år 1720, som gått inom släkten sedan dess, utan någon ändring i texten, fick den moderna människan en vision om, att det låg något rimligt i de gamla uppgifterna om en forntida tillförlitlig muntlig tradition.

Som person föga egocentrisk var han som kamrat och akademisk lärare starkt intresserad av att befordra varje allvarligt studiearbete. Som uttryck för hans lärjungars uppskattning av honom togo dessa också initiativet till utgivandet till hans femtioårsdag av en samling avhandlingar, »Gotlandica», över gotländsk kultur och natur.

Sammanträde för stadge Diskussion på arkitekt Anders Rolands ritkontor Engelbrektsg. 41, Stockholm (vintern 1917—18). Från vänster Sigurd Erixon, Rudolf Cederström, Birger Nerman, Nils Lithberg, Sune Lindqvist, Otto Frödin, Otto Janse, Gustaf Hallström och Sune Ambrosiani.

Nils Lithbergs bibliografi

1906

Bröllopseder på Gottland. (Fataburen, 65—92.) Fortsattes i Fataburen 1907, 144—178, 1908, 129—148 och 1911, 145—168.

1907.

»Gräupacken». (Fataburen, 236—241.)

1909.

»Sojde» och »sojsbränning» på Gottland. (Fataburen, 240—245.)

1911.

Glimmingehus. (Hist. tidskrift för Skåneland, Bd 4, 236—253.)

1913.

[Gotlands bebyggelse under forntid och medeltid.] (Munthe, Drag ur Gotlands odlingshistoria i relation till öns geologiska byggnad, 18—20, 21—22.)

Gestrikland i Nordiska Museet. (Från Gestrike-Helsingbygd, 1—4.)

Gottländska ringklubbtor. (Fataburen, 65—72.)

1914.

Gotlands stenålder. [Akad. avh.] (4), 144, (36) s., 8 kartor.

Gotländska sägner om »Bysen». (Folkminnen och Folktankar, 78—89.)

Koskällan. (Fataburen, 1—18.)

1915.

Det gottländska bidlaget. (Fataburen, 41—48.)

Några keramiska data. (1 blad 8:o. Nordiska museets tillfälliga utställning N:o XII juli—sept. 1915.)

Sanct Staffans stupa och ett fornermanskt lagstadgande. (Fornvännen, 149—172.)

Tranlampor af lera i Nordiska museet. (Fataburen, 163—170.)

Uppländska bondehem och uppländsk bondekonst. (Svenska Turistföreningens årskrift, 59—75.)

Uppländsk näverplastik. (Allmoge och hemslöjd, 19—30.)

1916.

Die Steinzeit Gotlands. Aus dem Schwedischen übersetzt von H. Hungerland. [Omarbetad upplaga av »Gotlands stenålder».] (4), 112, (36) s., 8 kartor.

Erik Dahlbergs resor i Sverige. Ett bidrag till kännedomen om de svenska landsvägarna under 1600-talet. (Svenska Väg-föreningens handlingar 3, 98—103, 134—153.)

Taksteinarsägnen. Ett nytt bidrag. (Folkminnen och Folktankar, 79—91.)

1917.

Fartygsfyndet i kvarteret Näckström n:o 1. Ett bidrag till Norrmalms äldre topografi. (S:t Eriks årsbok, 1—33.)

Gammalt svenskt krukmakeri. (Konst, häft. 3, 12—17.)

1918.

Bonadsmålare i Nordiska museet. (Konst, häfte 8/10, 13—18.)

Den materiella odlingen. (Flodström, Sveriges folk, 269—306.)

Folkdans. (Svenska Folkdansens Vänner 1893—1918, jubileumsskrift, 80—87.)

Mortlar och pepparkrossare hos svensk allmoge. (Fataburen, 1—20.)

Schloss Hallwil. Eine Einführung in seine baugeschichtliche Vergangenheit. Basel. 48 s., 16 pl., 1 karta. (2. Aufl. 1926.)

Svensk folklivsforskning under sista halvsekle. (Rig, 146—166.)

Till allmogekulturens geografi. (Rig, 1—27.)

[Stenbröd.] (Fornvännen, 142—144.)

1919.

- Allmogeforskningen och etnologien. (Fataburen, 1—15.)
 Den skånska gården. (Svenska Turistförningens årsskrift, 56—79.)
 Friareskedar. (Rig, 243—248.)
 Vägledning genom Nordiska museets samtliga avdelningar. 1—24, 28—38, 54—80 (Sveriges och grannländernas allmogekultur, leksaks-, musik- och textilavdelningarna, lapska avdelningen, jakt-, fiske-, belysnings-, apoteks- och yrkesavdelningarna, register). Ny uppl. 1920. Denna utkom 1923 på eng. och 1925 på tyska.

1920.

- Rimstavar med rättade gyllental före år 1600. (Fataburen, 1—26.)

1921.

- Arkeologerna och vården av de förhistoriska fornminnena. (Diskussionsinlägg. Rig, 13—16.)
 Folkklivsmuseer i Frankrike. (Rig, 59—67.)
 Första vinterdag. (Etnologiska studier tillägnade N. E. Hammarstedt, 152—167.)
 Knut Stjernas grävningar å Studentholmen. En orientering. Föredrag hållet i föreningen Urd, vid 10-årsminnet av Knut Stjernas död, den 15 november 1919. (Upplands Fornminnesförenings Tidskrift. Bd 8, 237—268. 6 pl.)
 Nordisk folkklivsforskning. (Föreningen Nordens årsbok, 149—175.)
 Runstavens uppkomst. (Fataburen, 1—27.)
 Svensk korgslöjd. (Rig, 118—139.)
 Walter von Hallwyl. Minnesord. (Vetenskaps-Societeten i Lund. Årsbok, 11—18.)

1922.

- Memorial till K. Fornminnesvårdskommittén, sid. 193—451 jämte kartor, i Del I av kommitténs betänkande. Härav sid. 222—372 separat under titeln: Kulturhistoriska föreningar och samlingar utanför Stockholm.
 Museerna och hembygdsforskningen. (Föredragsreferat. Rig, 120—122.)

1923.

- Några blekingska folklekar. Ur A. I. Arvidssons (!) samlingar. (Blekingebygder, 42—53.)
 Våra folkklivsmuseer. (Svenska Turistförningens årsskrift, 211—232.)

1924.

- Forn-Visby. (Gamla Svenska Städer. Häfte 8, I—XI.)
 Gotländsk kvinnlig husflit i äldre tider. Föredrag på sällskapet D. B. V:s högtidsdag 1924. 37 s. 8:o.
 Gotländskt våg. (Budkavlen, 6—14.)
 Schloss Hallwil. 5. Der Baubestand im Bilde. (Tillsammans med A. Roland.) 31 s., 153 pl. 4:o.

1925.

- De kulturhistoriska museerna i Sverige. 1921—1923. (Fataburen, 46—53.)
 Hunden Fo i svenskt krukmakeri. (Från Nordiska museets samlingar. Bilder och studier tillägnade Gustaf Upmark, 20—21.)
 Schloss Hallwil. 1. Die Wiederherstellung. (7), 196 s., 117 pl. 4:o.

1926.

- Slottet Hallwil. Kort beskrivning över slottet och därinvid företagna grävningar. [Utg. med anledning av fyndutställning i Nordiska museet.] 40 s. 8:o.

1927.

- De medeltida kakelfynden i slottet Hallwil. (Rig, 97—126.)
 Glimmingehus och Gotland. (Fornvännen, 273—285.)

1928.

- Brus. Ett gotländskt kortspel. (Nordiskt folkminne. Studier tillägnade C. W. von Sydow, 235—240.)
 Gammal korgslöjd i Sverige. (Nordens Husflidsförbund III, 85—99.)
 Gotland i British Museum. (Fornvännen, 193—207.)

1929.

En folkvisa från 1900-talet. (Studier och uppsatser tillägnade Otto Andersson [= Budkavlen 8: 2], 24—29.)

Ett gotländskt hyllningskväde från 1717. (Gotländskt Arkiv, 46—49.)

Gotländska minnesmärken. 1. Med en inledning rörande Gotlandsfondens tillkomst, syfte och hittillsvarande verksamhet. Utg. av Gotlandsfonden gm Nils Lithberg. Visby (tr. Stockholm). 71 s. 4:o.

Kring Visby Mariakyrka. (Gotländskt Arkiv, 5—17.)

Maternella drag i asaläran. (Rig, 49—60.)
Som föredrag hållet även vid Femte Religionshistoriska Kongressen i Lund 1929. Referat i dess Actes (1930), 200—204.

Viktigare minnesmärken från Gotlands forntid. Anteckningar. Visby (Gotlands Turistförening). 19, (1) s. 8:o.

1930.

Bondgårdar från Gotlands medeltid. (Rig, 1—28.)

Den korta herkuln eller handrocken. (Fataburen, 151—171.)

Den ostsvenska sädesskaran. (Fataburen, 133—136.)

På Vitön. Vitölägret och dess utrustning. Hemfärden. (Med Örnen mot polen, 230—254, 320—376.) Utgavs samtidigt på danska, engelska (2 uppl.), esperanto, finska, franska, holländska, italienska, norska, tjeckiska och tyska.

Om ortskaraktärer i Sveriges folkslöjd. — On local characteristics in Swedish home craft. (Specialkatalog för Svenska Hemslöjdsföreningarnas Riksförbunds hemslöjdshall å Stockholmsutställningen 1930, 13—21.)

Schloss Hallwil. 4. Die Baugeschichte. (6) 414 s., 14 pl. 4:o.

Vaterrsmeden i Gothem. (Gotländskt Arkiv, 50—51.)

Wilhelmina von Hallwyl, f. Kempe. 1 okt. 1844—25 juli 1930. (Vetenskaps-Societeten i Lund. Årsbok, 117—124.)

1931.

Naturens almanacka. (Folkminnen och Folk-tankar, 97—106.)

1932.

By och gård på Gotland. 1. (Gotländskt Arkiv, 21—31.)

»Bära i till jul». (Folkminnen och Folk-tankar, 37—49.)

En takstolsstudie. Ett bidrag till kännedomen om nordisk husbyggnadskonst i förhistorisk tid. (Arkeologiska studier tillägnade H. K. H. Kronprins Gustaf Adolf, 233—248.)

Ett biskopsepigram. (Gotländskt Arkiv, 49—51.)

Från Gotlands kristnande. (Julhälsningar till församlingarna i Visby stift, 39—52.)

Gotlands äldsta jordebok. (Gotländskt Arkiv, 10—16.)

Gotländska svampdosor. (Gustavianskt. Studier tillägnade Sigurd Wallin, 301—308.)

Karlin och »Kulturen» i Lund. (Ord och Bild, 587—597.)

Kastaler och borgar. (Rig, 65—80.)

Något om gamla tiders krukmakeri. (Svensk Nyttokonst, 25—37.)

Runstaven, en ursvensk rådgivare åt Sveriges bönder. (Fataburen, 117—138.)

Schloss Hallwil. 2. Die Ausgrabungen. (5), 500 s., 30 pl. 3: 1—2. Die Fundgegenstände. (10), 159 s., 179 pl. 4:o.

1933.

Almanackan. Från astrologisk rådgivare till svensk kalender. 64 s. 8:o. (Svenska Humanistiska Förbundets skrifter 40.)

Artur Hazelius. Till hundraårsdagen den 30 november 1933. (Folkminnen och Folk-tankar, 169—181.)

Att helga torsdagen. (Vetenskaps-Societeten i Lund. Årsbok, 3—30.)

»Dyngkalaset». Ett inlägg i en gammal diskussion. (Folkminnen och Folk-tankar, 24—42.)

Envaldmässan. (Det Kongelige Norske Videnskabers Selskabs Forhandling, Bd 6, 46—49 [= Nr 13].)

Ett prästkall i Kräklingbo 1592. (Julhälsningar till församlingarna i Visby stift, 61—70.)

Spökhistorier. Ur Wallins Analecta III. 461. (Gotländskt Arkiv, 73.)

»Stavar den Store». (Gotländskt Arkiv, 61—66.)

Två krönikor. Ett minnesår i den gotländska historieskrivningens annaler. (Gotländskt Arkiv, 3—10.)

1934.

Gotlandsängen. (Sveriges Natur, 92—102.)

Johannes Pihls beskrivning över Gotland. (Gotländskt Arkiv, 34—45.)

Kalendariska hjälpmedel. (Nordisk Kultur 21, 77—94.)

Redogörelse för [Antropologiska] Sällskapets åtgöranden före februari 1934 för skapande av en vård på Andréemännens grav. (Ymer, 133—136.)

Till gutar i församlingen. (Tal på Skansen 18 juni 1933. Fataburen, 224—230.)

Artiklar i Nordisk Familjeboks tredje upplaga.

Band 6:

Etnografiska museer.

Band 8:

Gotland, folkliv.

» förhistoria o. historia.

Band 9 (delvis redan i andra upplagens supplement):

Hallwyl, slott.

» ätt.

» W. von.

Hallwylska palatset.

Hembygds-forskning.

» -förening.

» -museum.

» -vård.

Band 14:

Museum.

Nordiska museets vänner.

Band 16:

Runstav.

Band 18:

Strelow, H. N.

Säve, P. M. A.

Lithberg deltog i redaktionen av Gotländskt Arkiv 1929—33, Folkminnen och Folk-tankar 1930—33 och den officiella Andréeboken Med Örnen mot polen (1930) samt Folkminneskommitténs betänkande med förslag till ett systematiskt utforskande av den svenska allmogekulturen (1924).

Nils Lithbergs uppsatser i tidningspressen — särskilt talrika i fädernsöns tidningar — och recensioner — vilka däremot icke äro många — ligga utom ramen för denna bibliografi men komma eventuellt i annat sammanhang att bliva förtecknade.

Sam Owen Jansson.

De medeltida skamstraffen

Ett stycke svensk kulturhistoria

Av *Lizzie Carlsson*

Först vid tröskeln till vår egen tid ha de sista resterna av de s. k. skamstraffen blivit i svensk lag avskaffade. Då det äntligen skedde, var det under den motiveringen, att de föga överensstämde med den i modern rättskipning tillämpade grundsatsen, att straffets förnämsta uppgift är att förbättra människan. För medeltida uppfattning voro dylika principer främmande. Straffet var vedergällning eller avsåg att befria samhället från ur dess synpunkt vådliga individer. Den skymfliga och förödmjukande behandling av den brottsliges person, som skamstraffen syftade till, och det psykiska lidande, de avsågo att framkalla, stämde väl överens med en äldre tids rättsbegrepp.

Det ligger i skamstraffens natur, att de voro offentliga. I ett medeltida stadssamhälle var det makabra skådespel, som verkställandet av ett skamstraff utgjorde, så vitt möjligt förlagt till den på torget belägna kåken. Dramats regissör var bödeln, publiken var folkmassan, som ingalunda alltid spelade den passive åskådarens roll.

När det gällde att fundera ut straffmetoder av denna art, utvecklade man en förvånande uppfinningsrikedom. Den föreliggande undersökningen ger dock till resultat, att av de många nesliga bestraffningar, som kommit till användning på svensk botten, icke en enda är något för vårt land enastående. Sverige har vad skamstraffen beträffar rättsligt och kulturellt endast varit en del i ett stort allmänneuropeiskt sammanhang, vare sig de olika straffen utifrån införts eller varit av så gammalt datum, att de haft samgermanskt ursprung.

En stor del av skamstraffen voro sådana, som ådömdes för brott mot sedligheten, framför allt äktenskapsbrott. Vissa av dem äro genom sin råa hänsynslöshet av den beskaffenhet, att en modern skildrare väjer för att nämna tingen vid deras rätta namn.

Under hednisk tid menade man med äktenskapsbrott endast kvinnans otrohet. Att mannen hade en konkubin, i så fall oftast bland de ofria, var

vanligt, och hustrun fann sig däri, blott hennes husfruvälde icke led något intrång.¹ Så mycket strängare voro mannens fordringar på makan, och den hustru, som vanärade sin mans hus, utsattes för en skymflig och förödmjukande behandling. Tacitus berättar, huru äktenskapsbryterska av sin man piskades från hemmet, naken och med avklippt hår.² Ännu i dag lär en dylik sedvänja finnas hos vissa slaviska folk.³ Det är först kristendomen, som uppställer krav på obrottslig trohetsplikt även från mannens sida. Den kristna lärans grundsatser hade dock svårt att tränga igenom. Mot den från hednisk tid nedärvda föreställningen om mannens rätt till omedelbar självhämnd, ifall de skyldiga grepos på bar gärning, förde de kristna idéerna en under århundraden ytterst ojämn kamp. Detta uråldriga, djupt i den germanska folksjälens rotade rättsbegrepp levde i själva verket under lagens täckmantel kvar långt fram i nya tiden i den i svensk stadsjurisdiktion tillämpade, från äldre germanska lagar stammade rättspraxis, att det var den kränkte äkte mannen, icke domstolen, som ägde att bestämma, huruvida den otrogna hustrun och hennes älskare skulle få behålla livet. Vilka säregna konsekvenser härav kunde följa, visar det dramatiska förloppet av en rättegång i Nya Lödöse 1589, då borgmästare och råd reste sig upp och jämte menigheten »för Guds skull» bönföllo en bedragen äkta man, att han ville benåda sin otrogna hustru till livet, »vilket han ock för deras bön skull bejakade».⁴

Att döma av de bevarade tänkeböckerna förekom det emellertid under medeltiden endast i sällsynta undantagsfall, att mannen gjorde bruk av sin lagstadgade rättighet att begära de båda syndarnas eller enderas liv. De skyldiga dömdes i stället till böter, och i den händelse de icke mäktade botten, föreskrev lagen nesliga förvandlingsstraff. Bjärköarätten stadgade, att den kvinna, som blev förvunnen till äktenskapsbrott och gripen på bar gärning men icke orkade lösa sig med böter, skulle bära »stadens mantel». Sålunda utstyrd skulle hon leda sin älskare kring staden, förutsatt, att han var en gift man.⁵

Det har antagits, att med »stadens mantel» icke avsetts något annat än

¹ W. E. Wilda, *Das Strafrecht der Germanen*, Halle 1842, s. 821.

² Tacitus, *Germania* 19.

³ Karl v. Amira, *Die germanischen Todesstrafen*, München 1922, s. 17.

⁴ Nya Lödöse tänkeböcker utg. av Sven Grauers, Göteborg 1923, s. 115; jfr *ibidem* s. 120. — Att domstolen på detta sätt bad målsäganden om nåd för svaranden förekom dock även vid andra rättsfall än äktenskapsbrott, liksom den gamla föreställningen, att det var målsäganden, som hade svarandens liv i sin hand, kan spåras också vid andra svårare brottmål.

⁵ Bjärköarätten 15. — Av Sveriges gamla lagar har för denna undersökning Schlyters edition använts. Äldre Västgötalagen citeras Ä. Västg. 1., Yngre Västgötalagen Y. Västg. 1., Uplandslagen Upl. 1., Magnus Erikssons stadslag Stadslagen, Magnus Erikssons landslag ME Ll, Kristoffers landslag Kr Ll.

de i Magnus Erikssons stadslag omtalade »stadens stenar».⁶ Fråga är emellertid, om man har någon anledning att förutsätta, att ordet »mantel» här använts i bildlik bemärkelse. Mera troligt är, att den brottsliga kvinnan verkligen tvingats att ikläda sig en viss sorts klädesplagg. Paralleller saknas ej. I stadsrätten för Riga-Hapsal av 1279 stadgades, att den kvinna, som begått äktenskapsbrott, till straff skulle bära »den schanthhoyken» (skamkappan). I redaktionen av 1294 heter det ännu tydligare, att den otrogna hustrun skulle bära en för detta ändamål särskilt tillverkad mantel (»dat wyff sall dragen eine mantell, also dartho geschicket und gemaket».⁷ Överensstämmelsen på denna punkt mellan den svenska Bjärköarätten och stadsrätten för Riga kan knappast bero på en tillfällighet. Även i andra avseenden förefinnas nämligen likheter mellan de båda lagarna; förklaringen torde vara att söka däri, att de gå tillbaka till gemensamma förebilder. Under alla förhållanden torde den i Riga och Hapsal under slutet av 1200-talet gällande föreskriften, att äktenskapsbryterska offentligen skulle bära en skamkappa, få anses som bevis för att den i Bjärköarätten omtalade »stadens mantel» verkligen varit ett klädesplagg och icke syftat på »stadens stenar».

Då man vet, att hos de gamla germanerna avskärandet av den fotsida dräkten var ett nesligt straff, som användes mot lättfärdiga kvinnor, har man all anledning att förmoda, att »stadens mantel» var en kort kappan, som eventuellt lämnade nedre delen av kroppen bar. Från franska, tyska och engelska källor veta vi, att kvinnor, som icke kunnat bevara sin kvinnöära, blivit på liknande sätt offentligen avstraffade. Seden har alltså varit allmänt utbredd och funnits även hos icke-germanska folk. I Seligenstadt (Hessen) måste ogift kvinna, som fött barn, göra bot genom att bära bar-

⁶ Så exempelvis Adolf Schück i Skänninge stads historia, Linköping 1929, s. 71. — Att »stadens mantel» kommit att identifieras med »stadens stenar» går sannolikt ytterst tillbaka till Ihres glossarium: *mantol*. Ihres påstående, att »mantol» icke syftar på något annat än de priapformade stenarna, upprepas gång på gång i tysk litteratur. Så t. ex. Ferdinand Frensdorff, *Verlöbnis und Eheschliessung nach hansischen Rechts- und Geschichtsquellen*. *Hans. Geschichtsblätter* 1918, s. 32. Jfr avvikande mening hos Schlyter, *Ordbok till Sveriges gamla lagar s. v. mantul*. — I sin utredning om stenstraffet (*Über die Strafe des Steintragens, Untersuchungen zur deutschen Staats- und Rechtsgeschichte, Heft 91, Breslau 1907, s. 46*) menar Eberhard Künssberg, att uttrycket »bära städzens mantol» skulle vara en omskrivning för »springa naken», ett antagande, som saknar all grund. — Jfr Rudolf His, *Geschichte des deutschen Strafrechts bis zur Karolina, München und Berlin 1928, s. 94*.

⁷ *Die Quellen des rigischen Stadtrechts herausgeg. von J. G. L. Napiersky, Riga 1876, s. 38*. Jfr Frensdorff, a. a., s. 30 ff. Frensdorff tycks mena, att också »schanthhoyken» syftar på stadens stenar. Att så icke kan vara fallet, framgår dock klart av den senare redaktionens ovan citerade ord. — Sambandet mellan Bjärköarätten och Rigas stadsrätt har också observerats av Gunnar Bolin, *Stockholms uppkomst, Uppsala 1933, s. 309 ff.*

net runt kyrkan, barfota, med avklippt hår, klädd i ylle och med kjolen avskuren baktill (år 1390).⁸ Den kvinna, som icke kunde bevisa sin oskuld, fick i Wales sitt linne (camisia) avklippt. Av anständighetsskäl avklippes dock icke kläderna längre än till sätet.⁹

Vi behöva för resten icke gå utanför Sveriges gränser för att finna säkra exempel på denna straffmetods tillämpning mot okyska kvinnor. Den yngre Västgöotalagen stadgade, att hustru, som blivit överbevisad om otrohet, skulle föras till husets tröskel, där man skulle rycka av henne hennes mantel, skära av bakre delen av hennes kjol och driva henne bort från hemmet.¹⁰ Meningen med den avskurna dräkten var utan tvivel att göra synderskan till ett åtlöje för grannarna. I den svenska folkvisan om Knut Huling drabbas drottningen, som svikit sin make, av samma nesliga straff. Det säges där om konungen, den bedragne äkte mannen:

Han skar av hennes kläder allt jämt efter knä:

»Förr var du en drottning, gå ock nu vall med få!»¹¹

Vi ha så mycket större skäl att antaga, att »stadens mantel» verkligen varit ett klädesplagg, som vi återfinna den korta kappan såsom skamdräkt för den fallna kvinnan också i annat sammanhang. Den 27 september 1477 utfärdades i Stockholm en förordning angående lösa kvinnors klädedräkt, där det bl. a. heter, att de endast få bära »ena stäckote (kort) kaapa».¹² Den fotsida manteln var ett hedersplagg, som tillkom den ärbara kvinnan och som berövades den hennes medsyster, som icke förstått att skydda sin dygd. Enligt äldre Västgöotalagen skulle hustru, som begått äktenskapsbrott, lämna hemmet, iförd sina vardagskläder, vilket innebar, att man berövade henne manteln, som hörde till högtidsdräkten.¹³ Hur manteln såg ut under medeltidens senare skede få vi veta hos Olaus Magnus, som

⁸ J. Grimm, Weisthümer, I, Göttingen 1840, s. 504. — Enligt E. Künssberg (Zeitschrift der Savignystiftung f. Rechtsgeschichte, Germ. Abt. bd 33, Weimar 1912, s. 570) är det icke uteslutet, att »sun» (»den sun umb die kirchen tragen») är felläsning för handskriftens »sten». I stället för barnet skulle kvinnan alltså bära en skamsten runt kyrkan.

⁹ J. Grimm, Deutsche Rechtsalterthümer, 2. uppl., Göttingen 1854, s. 711 f.

¹⁰ Y. Västg. l., Giftermålsb. V. Om samma balk och paragraf i den äldre Västgöotalagen se nedan.

¹¹ Svenska Folkvisor utg. av E. G. Geijer och A. A. Afzelius, I, Stockholm 1880, s. 272.

¹² Stockholms stads tänkeböcker 1474—1483 utg. gm Emil Hildebrand (cit. STb I), s. 125. De övriga delarna av Stockholms tänkeböcker citeras i det följande: Stockholms stads tänkeböcker 1483—1492 utg. gm Gottfrid Carlsson STb II; 1492—1500 utg. gm Joh. Ax. Almquist STb III; 1504—1514, samme utg. STb IV; 1514—1520, samme utg. STb V.

¹³ Ä. Västg. l., Gifterm. b. V. Jfr Stadslagen, Gifterm. b. IX:3: »kirkio klædhe sin the bæzto, som mantol, strik, kiwrtil ok hwat kirkio bonadh til høre».

i sin historia avbildat en kvinna, bärande en med överstycke försedd mantel, enligt författaren »ett tecken till kyskhets och stränga seder».¹⁴ Säkerligen är det en liknande kappa, som avses i Stockholms stads privilegiebrev av år 1563, där det heter: »Skole inge kvinfolk, som otuktigt leverne före, drage sådane dräkt, som ärlige borgerskor och fromme dannekvinnor have pläge, som är dok och *kragekåpor*, ved samme kläders förverken».¹⁵

Som straff vid äktenskapsbrott föreskrev Magnus Erikssons stadslag en procession genom gatorna av än nesligare slag än den i Bjärköarätten stadgade. Det heter här om de båda syndarna: »Orkar han ej boten, då skall snara läggas om skap (instrumentum viri) hans och på henne stadens stenaar och så skall hon honom omkring staden leda och sedan staden försvärja». Kunde endera parten böta men ej den andra, tillkom det bödeln att mot särskild ersättning leda denna senare genom staden.¹⁶ Att en okysk kvinna på detta skymfliga sätt tvingades att föra sin älskare genom gatorna är en bestraffning, som återkommer även i utländska rättskällor, dock icke kombinerat med stenstraffet. Den groteska rättsseden påträffas redan i slutet av 1100-talet i statuter för franska städer, där det uttryckligen säges ifrån, att såväl mannen som kvinnan skulle vara nakna; under 1200-talet var bruket allmänt spritt i Europa.¹⁷ Till vårt land har den säregna straffarten säkerligen kommit närmast från Lübeck¹⁸, liksom den återkommer i andra av den lybska lagen påverkade stadsrätter, nämligen i Danmark och i Riga.¹⁹

¹⁴ Olaus Magnus, *Historia om de nordiska folken*, bok 14, 1 kap.

¹⁵ Stockholms stads privilegiebrev, I, Stockholm 1900, s. 61.

¹⁶ Stadslagen, Gifterm. b. 10. — Enligt lagens bokstav gällde straffet endast ogift kvinna, vid tillämpningen togs dock ingen hänsyn till kvinnans civilstånd. Då den här givna framställningens tyngdpunkt ligger på det kulturhistoriska området, har det icke ansetts nödvändigt att alltid framhålla dylika distinktioner, som äro av intresse endast ur rent juridisk synpunkt.

¹⁷ Du Cange, *Glossarium s. v. trotare*; jfr Johann Dreyer, *Antiquarische Anmerkungen*, Lübeck 1792, s. 135 f. samt Frensdorff, a. a., s. 33 ff.

¹⁸ J. F. Hach, *Das alte lübische Recht*, Lübeck 1839, Codex 1: 43, II: 8, III: 95. — Dreyers påstående, att seden vandrat motsatt väg och genom nordisk påverkan införts i den lybska rätten, kan knappast tillmätas annat än kuriositetsintresse; det tycks nämligen inte ha någon annan grund än författarens starka indignation vid tanken på att lybeckarna blivit misstänkta för att ha funnit på dylika skandalösa uppträden! Han finner det däremot alldeles i sin ordning att utpeka svenskarna som upphovsmännen därtill (Dreyer, a. a., s. 132 ff.).

¹⁹ Konung Erik Glippings stadsret 1269, *Samling af Gamle danske Love*, udg. af J. L. A. Kolderup-Rosenvinge, V, Köbenhavn 1827, s. 235 och s. 492; Napiersky, a. a., s. 39 och s. 177. I den äldsta, på latin avfattade redaktionen av den rigska rätten nämnes icke det här behandlade skamstraffet; jfr Napiersky, a. a., s. 10.

Man kan fråga sig, om någonsin detta skymfliga straff i hela sin ohöjda brutalitet kommit till användning i vårt land. I de bevarade medeltida tänkeböckerna finns i varje fall intet bevis härför.²⁰

Under den nesliga processionen genom gatorna skulle kvinnan enligt den svenska stadslagen bära stadens stenar. Som redan påpekats, nämnes i de ovan citerade utländska parallellerna till stadslagens skamstraff ingenting om stenarna. Därmed är emellertid ingalunda sagt, att motsvarigheter saknas. Tvärtom var denna rättssed under medeltiden och senare synnerligen allmänt utbredd. Det antages, att den uppkommit i Frankrike, där den påträffas första gången 1182, samt att den därifrån spritt sig över Tyskland, Nederländerna, Norden, Österrike, Ungern och Polen. Det yngsta belägget förskriver sig från år 1748. Straffmetoden användes så gott som uteslutande mot kvinnor och riktade sig i främsta rummet mot grälsjuka.²¹ Bestämmelsen i den svenska stadslagen, att lättfärdig kvinna bära stadens stenar, skiljer sig alltså från den vanligaste tillämpningen av detta straff. Vi behöva emellertid inte gå längre än till Danmark för att finna den påbjudet mot kvinnor, som brukat »okvädinsord».²²

De för ändamålet avsedda stenarna — stundom brukades dock endast en — förvarades hängande på kåken, på rådhuset eller annan offentlig institution. Från Sverige är det känt, att de i Skänninge hade sin plats på den bildstod, Ture lång, som prydde stadens torg. Här liksom i Stockholm bestod straffredskapet av två genom kedjor förenade stenar. De i Stockholm använda äro ännu bevarade och förvaras i Statens historiska museum. Också i Örebro museum finnas »stadens stenar» ännu behåll.²³

Då vår kunskap om denna rättssed på grundval av enbart svenskt material är knapphändig, kan det ha sitt intresse att ur utländska källor anföra, hur det tillgick, då straffet exekverades. Häri deltog hela ortsbefolkningen, och en del stadsrätter innehålla t. o. m. bötesbestämmelser mot den, som uteblev. Processionen utgick från den plats, där stenarna voro upphängda, och här lade rättstjänaren den i dubbel mening tunga bördan på synderskans axlar. Fjättrad i ett rep drevs sedan den olyckliga, överöst av mängdens

²⁰ Odhner uppger i Svenska stadsförfattningens historia, Upsala 1861, s. 63, not 8, att det i stadslagens giftermålsbalk stipulerade straffet år 1626 exekverats i Stockholm. Dock åsyftas härmed möjligen endast stenstraffet.

²¹ E. Künssberg, Über die Strafe des Steintragens samt samme förf. i Die Volkskunde und ihre Grenzgebiete, Jahrbuch für hist. Volkskunde, I, Berlin 1925, s. 102 ff. — Olaus Magni uppgift, att ifrågavarande bestraffning i Skänninge använts också mot män, förefaller föga sannolik. Jfr Olaus Magnus, a. a., bok 6, kap. 18.

²² Skånelagen IV, Addit. B: 2. Likaså i ett flertal andra danska stadsrätter, se exempelvis Kolderup-Rosenvinge, a. a., V, s. 68, s. 77, s. 87, s. 168 och s. 227.

²³ Fataburen 1931, s. 82.

smådeord och plumpa kvickheter, den föreskrivna vägen genom staden. På en del håll, t. ex. i Hamburg och danska städer, beledsagades taget av musik, varmed man avsåg att locka så många skådeslystna som möjligt.²⁴

På ungefär liknande sätt bör verkställandet av detta skamstraff, som alltså gestaltade sig till ett utsökt folknöje, ha tillgått även i Sverige. Inte ens musiken var för svenska förhållanden främmande i liknande situationer. I mars 1478 beslöt nämligen borgmästare och råd i Stockholm, att den piga, som lät »skämma sig», skulle tre gånger ledas kring staden av stadstjänaren, varvid bödeln skulle gå före och leka i horn. Därefter skulle pigan förvisas från staden och fick ej komma tillbaka, för så vitt hon ej bleve lagligen gift.²⁵

Bevis på att lagens föreskrift angående stenarna verkligen i praktiken tillämpades, saknas icke i domstolsprotokollen. I Stockholms stads tänkeböcker av år 1475 berättas, hur en gift kvinna Ermegård av stadstjänaren »upptogs» tillsammans med en man, lille Anders. Den drastiska skildringen av själva »upptäckten» har sitt intresse därigenom, att här föreligger ett typiskt rättsfall, där den kränkte äkte mannen hade rätt att begära de båda syndarnas liv. Förutsättningen för dödsstraffet var nämligen enligt lagens bokstav, att de skyldiga gripits med sex vittnen. För att uppfylla all rättfärdighets krav anskaffade också den omtänksamme stadstjänaren dessa erforderliga vittnen. Då alla yttre formaliteter alltså voro iakttagna, har man anledning vänta sig, att brottslingarna skulle ådömas livets förlust. Det är betecknande för den försiktighet, med vilken dödsstraffet tillämpades för brott av denna art, att så likväl icke blev fallet. Lille Anders slapp undan med böter, och Ermegård »bar stenarna och vistes sedan av by».²⁶ Det kan förtjäna framhållas, att det å andra sidan finns exempel på att dödsstraff ådömts, trots att brottslingarna icke gripits på bar gärning.²⁷

Det kan ha sitt intresse — om det också ligger något vid sidan av ämnet — att följa Ermegårds livsöde ännu några år, eller så långt källorna tillåta. En förvisning från staden ansågs i det medeltida Stockholm för definitiv. Icke desto mindre hände det, att syndaren, trotsande myndigheternas förbud, efter en tid smög sig tillbaka till huvudstaden; så länge han eller hon aktade sig för att råka i kontakt med rättvisan, såg man genom fingrarna med lagöverträdelsen. Att vi efter några år åter finna Ermegård i huvudstaden, är alltså ingenting att förvåna sig över, så mycket mindre som

²⁴ E. Künssberg, *Über die Strafe des Steintragens*. O. Nielsen, *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse*, I, Kjøbenhavn 1877, s. 129.

²⁵ STb I, s. 148.

²⁶ *Ibidem* s. 16 och s. 21.

²⁷ Jfr Lizzie Carlsson, *Bödelsämbetet i det medeltida Stockholm*, Sankt Eriks årsbok 1934, s. 105 f.

hon med all sannolikhet hade sina barn kvar därstädes. Men hur skulle en kvinna, vilken i likhet med Ermegård blivit offentligen utskämd, kunnat försörja sig med hederligt arbete? I december 1481 gjorde hon sig skyldig till stöld och blev för andra gången förvisad från staden, denna gång under den stränga hotelsen, att kommer hon tillbaka, då skall hon »utan alla bön sättas på Södra malm i jorden». Med andra ord: vågade hon visa sig i Stockholm igen, skulle hon levande begravas i galgbacken.²⁸ Den villkorliga dom, som alltså tillämpades mot Ermegård, hade utan tvivel den avsedda effekten: att befria huvudstaden från hennes person; hennes namn försvinner nämligen härefter ur tänkeböckerna.

Att här behandlade ålderdomliga skamstraff under medeltiden varit icke sällan anlitat i vårt land, framgår av att också Arboga och Jönköpings stads tänkeböcker ha exempel på att kvinna, som syndat emot sjätte budet, blivit på samma nesliga sätt avstraffad. I det från Arboga (från år 1475) kända fallet var den brottsliga kvinnan endast fästekvinna till den man, som anklagade henne för trohetsbrott. Att de inför lagen likväl betraktades som äkta makar, framgår av protokollets ord, att den trolovade »gav henne sitt liv», en rättighet, som tillkom den äkte mannen. Men han övergav henne och hon »bar stadens stenar och flydde staden», heter det. Hennes älskare däremot slapp som så ofta vid dylika förbrytelser lindrigt undan. Det sägs om honom blott, att han blev i »rådsens minne».²⁹

Det i Jönköpings tänkeböcker omtalade rättsfallet (från år 1513) har också det sitt intresse. Här förefaller det, som om den brottsliga kvinnan icke varit gift — någon bedragen äkta man omtalas i varje fall icke. Målsäganden var fadern till en för stöld hängd man, som anklagade svaranden för att ha varit sonens medbrottsling och förvållat hans död, vilket hon förnekade. Däremot erkände hon, att hon haft »värdskap» med den döde, som varit en gift man. Anmärkningsvärt är, att målsäganden, som ju icke kan anses representera den förorättade parten ifråga om äktenskapsbrottet, likväl ansågs ha rätt över kvinnans liv. På grund av förbön från »ärliga dandekvinnor, av de yppersta här i staden äro», begärde han dock icke hennes liv, men för att hon skulle hava något till åminnelse och »slippa ej så onäpst för sådana gärning» bar hon stenarna »av byn och försvor staden».³⁰

Stadslagens nesliga förvandlingsstraff för äktenskapsbrott tycks dock mot slutet av medeltiden mer och mer ha kommit ur bruk, även om spora-

²⁸ STb I, s. 327.

²⁹ Arboga stads tänkebok, Arboga stadsarkiv, fol. 147; jfr Kr LI, Addit. G.

³⁰ Jönköpings stads tänkebok 1456—1548 utg. av C. M. Kjellberg, Jönköping 1907—1915. Jfr Nils Stjernberg, Några blad ur horsbrottets historia i svensk rätt, Helsingfors 1929, s. 39, not 1.

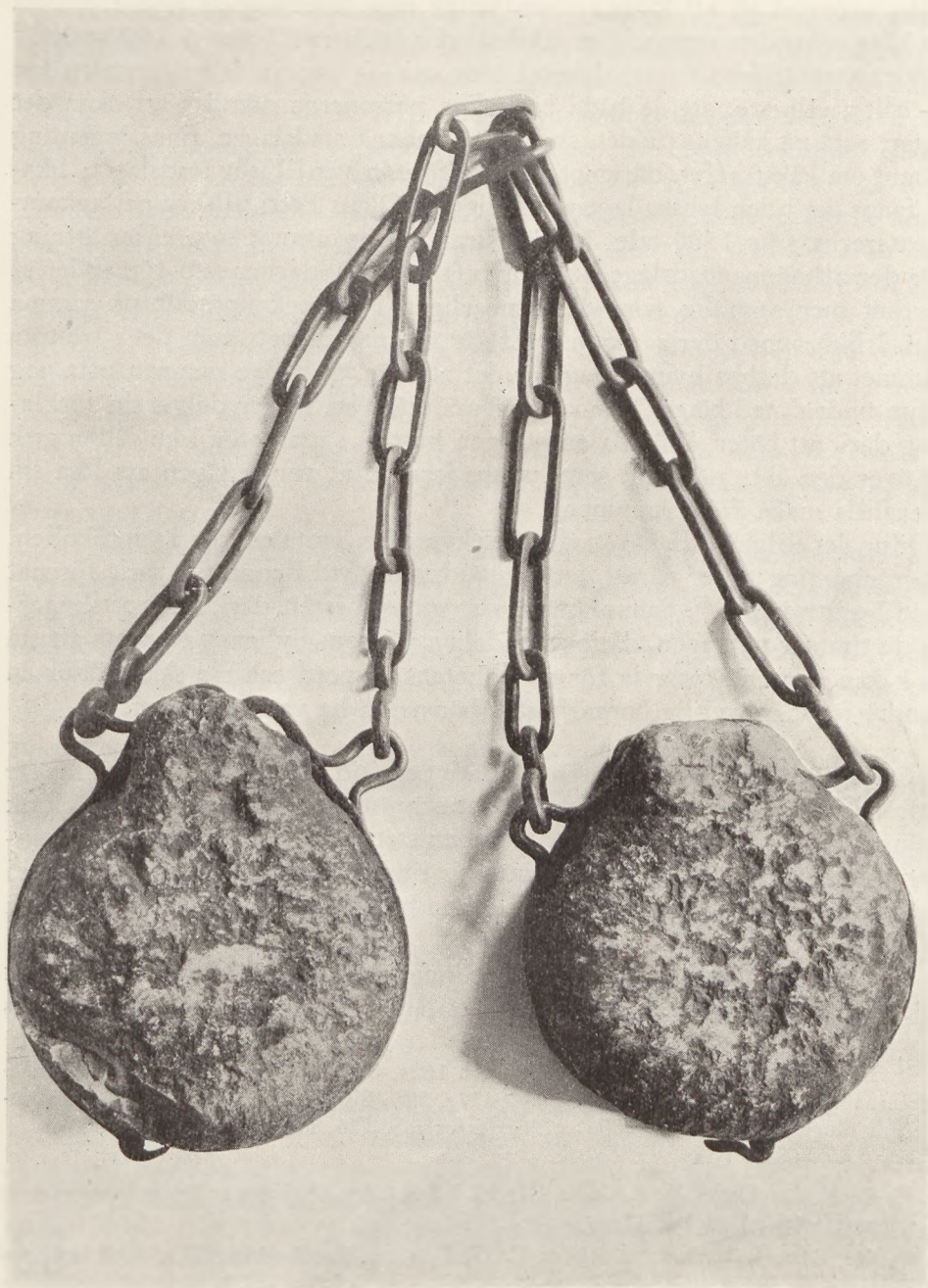

Fig. 1. Stadens stenar i Stockholm. Statens historiska museum; inv.-n:r 1916.

diska exempel på att kvinna, som brutit mot äktenskapets helgd, dömts att bära »skandstenarna», icke saknas i domböckerna ännu på 1600-talet.³¹ Under medeltidens sista halvsekel blev det — i varje fall i huvudstaden — allt vanligare, att de båda brottsliga personerna dömdes att, som det heter, »stå på kåken». I den svenska allmänna stadslagen finns ingenting nämnt om kåkstraffet, däremot var det föreskrivet i Visby stadslag³²; lika så fanns det i den lybska lagen.³³ Enligt de Olaus Petri tillskrivna lagkommentarerna från 1500-talet har kåkstraffet uppkommit som en ersättning för den allmänna stadslagens skamstraff³⁴, en förklaring som förefaller så mycket mer sannolik, som det synbarligen i Lübeck uppstått på samma sätt. I likhet med övriga skamstraff för äktenskapsbrott kom det i främsta rummet att drabba kvinnan, under det att den brottslige mannen ofta nog slapp undan med böter. Denna skenbara orättvisa finner delvis sin förklaring däri, att böter, ådömda en otrogen hustru, i realiteten icke sällan gick ut över den äkte mannen, som kanske icke alltid var benägen att lösa sin svekfulla maka från skammen.

Hur det tillgick, då kåkstraffet exekverades, omtalas icke i protokollen, men ingenting tyder på att det i huvudstaden vid denna tid varit förenat med hudstrykning.³⁵ Sannolikt har det endast bestått däri, att brottslingarna de timmar på dagen, då torghandeln varit som livligast, tvingats att stå på kåken som en skottavla för menighetens glåpord och råa skämt. För en kanske förut oförvitlig borgarhustru bör nesan ha varit svår nog.

Om kåkstraffet alltså uppstått i relativt sen tid, få vi gå så mycket längre tillbaka, då vi söka ursprunget till det skamstraff, som bestod i att okysk kvinna fick håret avklippt. Uplandslagen stadgade, att om gift kvinna under vissa förutsättningar gjorde intrång i annan kvinnas äktenskap och ej orkade den föreskrivna boten, skulle hon böta »lockarna sina och öron och näsa».³⁶

För att rätt förstå, vilken nesa det innebar att få håret avskuret, är det nödvändigt att erinra om den roll det långa håret spelade i våra fäders

³¹ Två fall kända från Stockholm 1536 och 1624. Se Nils Östman, De förlorade tänkeböckerna 1530—1538, S:t Eriks Årsbok 1931, s. 206; Sigfrid Wieselgren, Sveriges fångelser och fångvård, Stockholm 1895, s. 26. Jfr ovan s. 126, not 20.

³² Visby stadslag I: 47.

³³ Hach, a. a., Codex II: 8, Codex III: 95. I den äldsta editionen av lybska lagen nämnes ej kåkstraffet; jfr Codex I: 43.

³⁴ Vår äldsta lagkommentar utg. av C. G. Björling, Lund 1896, Gift. b. X samt not LXXIII.

³⁵ Annorlunda Stjernberg, a. a., s. 20, not 1.

³⁶ Upl. I., Ärvdab. VI.

föreställningsvärld.³⁷ Hos de gamla germanerna var liksom hos andra folkstammar det långa, böljande håret den frie mannens adelsmärke till skillnad från slaven, som bar håret kortklippt. För avskärande av håret stadgade lagarna stränga straff, och omvänt ansågs det som vanärande att som vedergällning för begångna förbrytelser få håret avklippt. Bland kvinnorna fick endast den friborna jungfrun, icke trälens dotter, gå med håret utslaget. Århundraden igenom var det långa, fritt nedfallande håret och det obetäckta huvudet jungfruns kännetecken till skillnad från den gifta kvinnan. Först på bröllopsdagen sattes håret upp och doldes under en duk eller en mössa, en sedvänja, som intill sena tider bevarat sig i vårt land.³⁸ Lika litet som hustrun fick den ogifta kvinna, som icke kunnat bevara sin jungfrudom, gå med huvudet bart. Nicolovius anför ur ett domstolsprotokoll från år 1704, huru en piga på gammaldags hårdhänt manér blivit genom »mjölkning» undersökt, huruvida hon var mö. Då resultatet ansågs negativt, sökte man med våld sätta en klut på hennes huvud »likasom göres med horer».³⁹

Att äktenskapsbryterskor straffades genom att få håret avskuret kan spåras långt tillbaka och påträffas tidigt i Frankrike. Taciti berättelse, hur otrogen hustru hos de gamla nordborna jagades från hemmet naken och med avklippt hår, är redan omtalad, likaså huru i Seligenstadt ogift kvinna, som fött barn, avstraffades med att bl. a. få håret avklippt. Till skam och nesa för synderskan hände det, att man spikade fast det avskurna håret på kåken, en bestraffning, som på många håll användes mot offentliga kvinnor.⁴⁰ Att denna sed funnits också i vårt land, framgår av en uppgift från ett något senare skede. I Nya Lödöse tänkeböcker berättas (från år 1589), huru byfogden jämte några borgarhustrur av stadens myndigheter skickats ut för att, som det heter, »mjölka pigor». Då de kommo till en piga vid namn Elin, nekade denna att underkasta sig den närgångna behandlingen. Hustrurna gingo då ut till den utanför väntande byfogden och yttrade till honom, att de vågade sätta sina öron i pant på att den kvinnan icke var mö. Varpå byfogden gick in till Elin och sade till henne: »Huad I icke tappa Edra hårflätor in, då skulle de komma där sitta, som I icke villa». Menin-

³⁷ Den närmast följande framställningen stöder sig, för så vitt annan källa icke angives, i huvudsak på Bächtold-Stäubli, Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens, artiklarna *Haar* och *Haube* samt Grimm, Rechtsalterthümer, s. 239, s. 283 och s. 339.

³⁸ Jfr på denna punkt Sigfrid Svensson, Jungfrukrans och hustruduk, Svenska Kulturbilder I, Sthlm 1929, s. 187 ff. samt Ingrid Dahlin, Några anteckningar från dräktuppvisningen i Ljusdal midsommardagen 1933, Rig 1933, s. 192.

³⁹ Nicolovius, Folklivet i Skytts härad, 4. uppl., Lund 1924, s. 66 ff.

⁴⁰ Hugo Matthiessen, De Kagstrøgne, Kbhvn 1919, s. 20 och s. 74. — På kåken upp-spikades också falska mått o. d., och framför densamma brändes falska varor.

gen måste vara den, att om Elin fortfor att bära sina hårflätor fritt, en heder, som endast tillkom den oförvitliga jungfrun, och inte vackert stoppade in dem under en huvudklädnad, så riskerade hon att få dem avskurna av bödeln och uppspikade på kåken.⁴¹

Det är mot bakgrunden av det här sagda man har att se den paragraf i Magnus Erikssons stadslag, som föreskrev, att den som skar av lockarna (flätorna) på mö skulle böta 20 mark; för lockar skurna av kvinna (o:ej mö) bötades hälften.⁴² Det höga bötesbeloppet är anmärkningsvärt, då det ju icke kunde vara fråga om obotlig skada. Frapperande är också, att ungmös hårflätor värderades dubbelt så högt som den gifta kvinnans. Förklaringen är att söka däri, att den unga flickan genom sin förlorade hårprydnad var på ett helt annat sätt vanärad än hustrun. Även om nesan att gå med kortklippt hår kunde vara svår nog för en sedesam borgarhustru, hade hon ju dessutom möjlighet att dölja skammen under mössan eller huvudduken. Ovannämnda passus i stadslagen har tillkommit för att skydda i främsta rummet de unga flickorna mot en illvilja, som kunde taga sig uttryck i avskärandet av håret.

Med uppfattningen om det obetäckta huvudet och det utslagna håret som tecken på jungfrulig renhet sammanhänger intimt den ännu i breda lager av vårt folk kvarlevande föreställningen, att endast virgo intacta har rätt att på sin bröllopsdag bära krona och krans, en föreställning, som har djupa rötter i det förgångna. Olaus Magnus berättar, hur Nordens unga kvinnor aktade sig att föregripa den äktenskapliga föreningen i förhoppning om att bröllopsdagen få bära krona i likhet med den heliga jungfrun.⁴³ Från folkloristikens vildvuxna marker ha dessa idéer sökt sig fram också till rättskipningens mera tuktade område. I 1500-talshandskrifter av Kristoffers landslag finns en paragraf, som stadgar bötesstraff för den man, som hävdar sin fästekvinna och sedan låter henne vigas »med brudaskrud, krans eller krona», »ty Gud vill, att äktenskapet skall vara rent och obesmittat».⁴⁴ Man gick så långt i stränghet, att havande kvinna icke ens fick vigas med obetäckt huvud. I Arboga blev en person år 1469 åtalad för att han under sådana omständigheter låtit sin fästekvinna vigas barhuvad.⁴⁵ Även prästen riskerade att bli bötfälld. År 1681 hände det, att en präst på Gotland fick plikta för att han vigt sin bror vid en kvinna, som på bröllops-

⁴¹ Nya Lödöse tänkeböcker, s. 159.

⁴² Stadslagen, Saaramal med vilia XXI. Jfr Visby Stadslag I: 43, Bjärköarätten XIV: 18.

⁴³ Olaus Magnus, a. a., 14 boken, 10 kap.

⁴⁴ Kr LI, Addit. G. Jfr Biskop J. Rudbeckius' Kyrkio-Stadgar för Westerås stift, utg. av Herman Lundström, Uppsala 1900, kap. VII: 14, 15.

⁴⁵ Arboga tänkeböcker, fol. 100.

dagen gått med bart huvud och krona, trots att hon endast 16 veckor där-
efter fött ett barn.⁴⁶ Från Johannes Rudbeckius' nitiska visitationsverksam-
het inom sitt stift ha vi (från år 1621) ett dråpligt exempel på hur en spju-
ver lyckades lura sig till kyrkokronan åt sin fästekvinna. Då det tydligen
fanns skäl att misstänka, att allt inte stod rätt till, utfrågades brudgummen,
hur det egentligen förhöll sig med bruden. »Men han svor därpå att hon
intet var havande och bad, att den onde skulle taga benen, som han stod
uppå, om hon var så; ty han hade lagt hönseben uti sina skor, och svor där-
för dristeliga emot sitt samvete». Då rätta förhållandet i tidens fullbordan
vart uppenbart, undsluppo emellertid varken mannen eller kvinnan laga
nåpst för sin tilltagsenhet.⁴⁷

De hittills behandlade skamstraffen ha alla varit sådana, som ådömts
för brott mot sedlighetens bud. Den smälek och vanära, som utgjorde
själva kärnan i denna straffmetod, har synbarligen ansetts särskilt lämpad
som vedergällning för dylika förbrytelser. Emellertid finner man i lagar,
tänkeböcker och andra källor en rad skamstraff, som alls icke eller icke
nödvändigtvis äro knutna till lagöverträdelser av denna art.

Att tjuven, den mest föraktade av alla ogärningsmän, skulle utsättas
för en förödmjukande behandling, är ingenting annat än vad man har skäl
att vänta. Äldre Västgöotalagen stadgar härom: »Tager någon sin tjuv och
tjuvgodset med, bakbinde man tjuven och före honom till tinget».⁴⁸ Redan
detta förfarande, som innebar, att den på bar gärning ertappade missdåda-
rens händer bundos på hans rygg, var uttryck för ringaktning. Enligt Mag-
nus Erikssons landslag fick ingen tjuv bakbindas med mindre han stulit
för en halv marks värde, i annat fall skulle händerna bindas *framför* ho-
nom, vilket icke medförde lika stor vanära.⁴⁹ För att ytterligare förödmju-
ka den person, som förgripit sig på nästans egendom, tvingade man ho-
nom att på vägen till tinget bära tjuvgodset bundet på ryggen. Äldre Väst-
göotalagen nämner visserligen ingenting om denna placering av det stulna,
vilket dock kan sammanhänga med textens knapphändiga formulering. I
yngre Västgöotalagen stadgas emellertid uttryckligen, att tjuvgodset skulle

⁴⁶ Sigfrid Svensson, a. a., s. 292.

⁴⁷ B. Rud. Hall, Kyrkliga och kulturella interiörer från storhetstidens upprycknings-
arbete, i Kyrkohist. Årsskrift 1915, s. 373.

⁴⁸ Ä. Västg. l., Tjuvab. 3. Översättningen här liksom nedan efter Nat. Beckman, Äldre
Västgöotalagen, översatt och förklarad, Uppsala 1924.

⁴⁹ ME Ll., Tjuvab. 8.

bindas på tjuvens rygg.⁵⁰ Denna rättssed var i äldre tid vida spridd i Norden, Tyska riket och England.⁵¹

Hade tjuven gripits på bar gärning, gjorde man processen kort, undanflykter gagnade föga. Enligt äldre Västgötalagen skulle han dömas »till hugg och till hängning, till dråp och till död, till torv och till tjära» («sipæn skal han döma til hogs ok til hangæ, til draps ok til döpa, til torff ok til tiæru»).⁵² Vad som i detta sammanhang närmast intresserar oss, äro orden: till torv och till tjära. Härmed äsyftades sannolikt en neslig behandling av tjuven, bestående däri att hans förut rakade huvud övergöts med tjära; utstyrd på detta sätt, tvingades den dömda att springa gatlopp, av folkmassan bombarderad med grästorvor.^{52a} Lika litet som övriga skamstraff är detta något för Sverige enastående. I anglosachsiska och tyska rättskällor från 1100-talet omtalas bruket att bestryka missdådarens huvud med tjära eller annat klibbigt ämne samt därefter beströ den insmorda kroppsdelen med fjäder.⁵³ Kombinerad med gatlopp återfinna vi rätts-seden i de norska medeltidslagarna, också här som tjuvens speciella straff. Till och med »gatans» längd preciserades («niu boga længd»), och det tillägges, att om tjuven lyckas undkomma efter gatloppet, så må han fly;

⁵⁰ Y. Västg. 1., Tjuvab. 24.

⁵¹ Jfr nedan citerade ställen i de norska lagarna, Jyske Lov: 86 (Danmarks gamle Landskabslove udg. ved J. Brøndum-Nielsen, II, Kbhvn 1933, s. 295), Stadsrätten för Lund (Kolderup-Rosenvinge, a. a., V, s. 52), Stadslagen, Tjuvab. VIII, IX, Östgöta l., Vadamålsb. XXXII: 1 samt Grimm, a. a., s. 637 f.

⁵² Ä. Västg. 1., Tjuvab. 3; jfr Y. Västg. 1., Tjuvab. 24. — Schlyter översätter *hugg* med *halshuggning* (Ordbok till Sveriges gamla lagar). Härtill anmärker Beckman (a. a., s. 81), utan tvivel med rätta, att halshuggning var en för tjuven alltför hederlig död. För sin del är han benägen att återge ordet med *hudstrykning*. Denna tolkning är emellertid ohållbar. I Y. Västg. 1., Tjuvab. 33 heter det om kvinna, som blivit överbevisad om stöld: »py at konæ ær ovormaghi. hun er eig huggande oc eig hængiænde vtan firi trolskap. vil eig bonde lösæ hanæ þa misti hudh oc öron». Alltså: kvinna fick ej »huggas», men hon fick hudstrykas. De båda begreppen kunna således icke vara identiska. En jämförelse med Upl. 1., Manh. b. 49: 2 för oss sannolikt fram till ordets rätta tolkning. Det sägs här: »æi ma kono stæghla ællr hængiæ». Om Västgötalagarnas *hugg* tolkas med *stegling*, ger det i båda fallen god mening. Stegling var liksom hängning ett straff för män, ej för kvinnor. Lagens ord »hun er eig huggande oc eig hængiænde vtan firi trolskap» måste sannolikt uppfattas sålunda: kvinna får ej steglas och ej hängas (den manlige tjuvens straff), hon får över huvud taget ej dömas till döden för något annat brott än trolldom. Om stegling (das Rädern) se Amira, a. a., s. 106 ff. Det första momentet av steglingen bestod i att den brottsliges lemmar krossades med ett hjul eller på annat sätt; först därefter inflätades kroppen i hjulet.

^{52a} I proceduren ingick alltså förlust av håret, vilket straff sålunda i svensk lag uppträder även vid andra förbrytelser än äktenskapsbrott. I äldre tid (före 1200-talet) var i Tyskland prygelstraffet regelbundet kombinerat med avskärning av håret; se Rudolf His, Das Strafrecht des deutschen Mittelalters, Leipzig 1920, s. 525 ff.

⁵³ Grimm, a. a., s. 725.

men sedan är han en fredlös man.⁵⁴ Här förutsattes alltså, att bestraffningen kunde få så allvarliga följder, att den kostade den dömdes livet. Tillhyggena bestodo också enligt vårt grannlands lagar icke endast av grästorvor utan dessutom av stenar. Utan tvivel måste man tänka sig att graden av straffets stränghet — även i vårt land — berodde på menighetens godtycke.

Som vedergällning för stöld nämna de äldre svenska lagarna också brännmärkning, ett typiskt skamstraff med uråldriga anor.⁵⁵ Det fanns redan hos forntidens greker och romare. Bland germanerna påträffas det första gången hos langobarderna år 726 och var under medeltiden vanligt bland franska, tyska, anglosachsiska och skandinaviska folk, hos vilka det huvudsakligen tillämpades mot stöld och myntförfalskning.⁵⁶ Genom brännmärkning avsåg man icke endast att straffa brottslingen, det skammens märke han bar på sin hud utpekade honom för all framtid som en person, för vilken man borde taga sig i akt. Den, som en gång var brännmärkt, hade vid upprepad förseelse ringa utsikt att klara sig undan repet. I vårt land tycks straffet under senare medeltiden — att döma av bevarade källor — huvudsakligen ha använts som benådningsstraff mot tjuvar, som för att rädda sig undan galgen åtagit sig bödelssysslan.

Enligt stadslagens bestämmelser skulle mått och vikt legaliseras därigenom, att de försågos med »stadens märke», exempelvis dess vapen, vilket inbrändes med brännjärn. Säkerligen var det samma järn, som användes vid brännmärkning av brottslingar. I Nya Lödöse tänkeböcker omtalas, hurusom en person år 1587 av myndigheterna anförtroddes »stadsens brende till att brende skepper, bisman och kannor». Några år senare dömdes en tjuv att »brennas med stadsens brenne på skullran». En symbolisk innebörd hade säkerligen det straff, som vid något tillfälle i samma stad ådömdes personer, som använt falska mått. De fingo nämligen stadens märke inbränt på öronen.⁵⁷

Ett med brännmärkningen närbesläktat straff var avskärandet av öronen, ettdera eller båda. Såsom vedergällning för smärre stölder stadgas

⁵⁴ Norges gamle Love udg. ved R. Keyser og P. A. Munch, I, Chria 1846: Gulapingslov 253, Frostapingslov XIV: 12, Bjärköret 147. Jfr Wilda, a. a., s. 505, Schlyter, Ordbok s. v. *torv* samt Amira a. a., s. 157 f.

⁵⁵ Av de svenska medeltidslagarna upptaga endast Bjärköarätten och Gotlandslagen brännmärkning; som lagstadgat straff återkommer den så sent som i Carl IX:s straffordning av år 1611 (J. Schmedeman, Kongl. Stadgar, Förordningar etc., Stockholm 1706, s. 131).

⁵⁶ Rudolf His, Geschichte des deutschen Strafrechts, s. 88. — Om brännmärkningen, som här endast behandlats i största korthet, se närmare Lizzie Carlsson, a. a., s. 100 ff. och s. 103.

⁵⁷ Nya Lödöse tänkeböcker, s. 30, s. 418 och s. XV; jfr ibidem s. 414 och s. 524 samt Rudolf His, Das Strafrecht, s. 531.

det i vårt land i flertalet medeltida lagar. Också i Tyska riket var det under medeltiden tjuvarnas speciella straff och avsåg i likhet med brännmärkningen jämväl att göra brottslingen igenkännlig för framtiden.⁵⁸ Under en period, då syndarens liv var insatsen även för en ganska obetydlig stöld, betraktades förlusten av öronen såsom ett jämförelsevis lindrigt straff och användes ofta som benådningsstraff.

Då de svenska lagarnas föreskrifter om öronens avskärande vid snatteri-brott äro tämligen enahanda, erbjuda de i kulturhistoriskt hänseende föga av intresse. En lagparagraf må dock omnämnas, då dess bestämmelse om öronens avhuggande kom att verka som speciellt kvinnostraff. Yngre Västgötalagen stadgade med den formalism, som är utmärkande för landskapslagarna, att om tjuvgods hittades i de låsta förvaringsrum, dit husfrun ensam hade nycklarna, skulle hon anses som tjuven. Hon skulle föras bunden till tinget, där det stod mannen fritt att lösa henne med böter. Ville han det ej, skulle hon mista hud och öron men ej dömas till döden. Det feminina könet skyddade nämligen enligt Västgötalagarna kvinna mot dödsstraff för stöld.⁵⁹

Som speciellt kvinnostraff stadgar Uplandslagen öronens avskärande vid äktenskapsbrott. Paragrafen, som redan förut omnämnts⁶⁰, säger, att om gift kvinna begår äktenskapsbrott med gift man, blir gripen på bar gärning av den kränkta hustrun och ej förmår böta, då får hon offra sina lockar, öron och näsa och kallas en »horstacka» (s:stympad horkona, Schlyter).⁶¹ Omvänt stadgade Västmannalagen, att om gift kvinna ertappades på bar gärning av annan gift kvinna i denna senares hem och därvid fick öron och näsa avskurna, så »vare det ogillt». ⁶² Med andra ord: den förörättade hustrun hade rätt att som omedelbar självhämnd på angivet sätt stympa den person, som kränkt henne. Den gamla bonderätten gick så långt i tolerans, att den icke ens hade något att invända, om hustrun i vredesmod råkade döda rivalen. »Hon ligge ogill», heter det. Det rättsbegrepp, som här kommit till uttryck, är av urgammalt datum; redan enligt Västgoternas lag (från slutet av 600-talet) utlämnades synderskan till den kränkta hustruns gottfinnande.⁶³

Ett intressant exempel på tillämpning av Uplandslagens bestämmelse

⁵⁸ His, a. a., s. 519 f.

⁵⁹ Y. Västg. l., Tjuvab. XXXIII. Jfr Ä. Västg. l., Tjuvab. V: 2 samt ovan s. 134 not 52. — Icke heller i den norska rätten fick kvinna dömas till döden för stöld; se Gulapingslov 259 och Amira, a. a., s. 59.

⁶⁰ Se ovan s. 131.

⁶¹ Upl. l., Ärvdab. VI.

⁶² Västmannalagen II, Ärvdab. VI; jfr Södermannal., Gift. b. IV.

⁶³ Wilda, a. a., s. 827 f.

om öronens avskärande på äktenskapsbryterska ha vi från senare tid, nämligen från år 1541. Den åsyftade domen avkunnades av en konungsdomstol, som till bisittare hade bl. a. borgmästare och råd i Upsala. Härav torde man kunna sluta sig till att käranden, Lars guldsmed, var borgare i nämnda stad. Dennes hustru hade redan före sitt giftermål gjort sig känd för sitt lösaktiga leverne och anklagades nu av mannen för otrohet. Den brottsliga dömdes att vid kåken få ena örat avskuret av bödeln samt att därefter landsförvisas. Att hon av nåd fick behålla sitt öra mot att slita ris, är i detta sammanhang av underordnat intresse.⁶⁴

Som kvinnostraff vid äktenskapsbrott förekom öronens och näsans avskärande också hos angelsachsarna.⁶⁵ I Nederländerna straffades kopplerskor på samma sätt, under det att deras manliga kamrater fingo handen avhuggen⁶⁶; också i Visby fick den kvinna, som överbevisades om koppleri, »lösa sin näsa» med dryga böter.⁶⁷

Förlust av näsan var dock ett straff, som kunde drabba också män för brott mot sedlighetens bud. Den, som lockade »mans dotter, som är mö», så att hon vart skämd till sin kvinnöära, måste enligt de svenska stadslagarna (Björköarätten och Magnus Erikssons stadslag) »lösa sin näsa» med 40 mark.⁶⁸ Att denna bestämmelse avsåg näsans bortskärande, i den händelse personen i fråga ej orkade boten, visar ett rättsfall i Arboga år 1490, då en man för mökränkning dömdes till 40 marks böter »eller mista näsan».⁶⁹ Något exempel på att straffet verkligen exekverats har ej kunnat anträffas.⁷⁰

Bland skamstraffen intaga brännmärkning samt öronens och näsans avskärande en särställning, då de icke endast åsyftade att moraliskt förödmjuka delinkventens person, de voro på samma gång kroppsstraff. Alla kroppsliga bestraffningar voro under medeltiden vanärande och kunna

⁶⁴ Uppländska konungsdomar utg. gm Nils Edling, Upsala 1933, s. 106. — I domen säges uttryckligen, att örat skulle avskäras vid *kåken*. Säkerligen var det vanligt, att det avhuggna örat efter straffets exekverande uppspikades på kåken. År 1664 sägs det om en småländsk präst, att hans »öron voro värdige bekläda kåken». Se Gotthard Virdestam, Växjö stifts herdaminne, VIII, Växjö 1934, s. 46; jfr Hugo Matthiessen, De Kagstrøgne, s. 55.

⁶⁵ Wilda, a. a., s. 509.

⁶⁶ His, Geschichte des deutschen Strafrechts, s. 152.

⁶⁷ Visby stadslag I: 48.

⁶⁸ Björköarätten 15, Stadslagen, Gift. b. III:1.

⁶⁹ Arboga tänkebok, fol. 286.

⁷⁰ Som straff för äktenskapsbrott upprepas landskapslagarnas bestämmelse om avskärande av öron, näsa och lockar så sent som 1614 i Hertig Johans av Östergötland patent om tvänne böndagar etc. (tryckt av B. Rud. Hall i Ur den kyrkliga folkdisciplineringens historia, II, Lund 1927, s. 96 f.). Som straff mot trolldom föreskrives i samma stadga öronens och näsans avskärande.

därför med viss rätt klassifieras som skamstraff. Att just dessa tre ovan hänförs till nämnda kategori beror på att de också för framtiden stämplade lagöverträdaren såsom sådan utan att dock nämnvärt ingripa i hans livsfunktioner såsom fallet var med exempelvis handens eller tungans avhugande.⁷¹ Ursprungligen hade kroppsstraffen varit avsedda för trälarna, ej för den fria mannen. Förklarligt nog användes härvidlag i första hand sådana straff, som ej skadade trälens arbetsförmåga. Ur den synpunkten voro öronens och näsans avskärande ändamålsenliga. I de gamla lagarna märker man också spår av att just dessa straff använts mot de ofria. Den danska rätten stadgade hel eller halv mansbot för den fria man, som fått båda näsborrarna uppristade, »fordi ath thet är trels merk och ey frels mantz».⁷² Och enligt den norska Gulatingslagen blev friboren kvinna, som begått stöld, landsförvisad, under det att den som var född träl, fick böta med näsa och öron, även om hon sedermera frigivits.⁷³

I vårt land kan man medeltiden igenom draga en bestämd social gränslinje mellan kroppsstraff och bötesstraff. »Den bättre med kropp, som icke haver ko», yttrade en gång i slutet av 1400-talet en person inför Stockholms rådhusrätt, därmed återgivande ett från de gamla bondelagarna stammande rättsbegrepp.⁷⁴ Den besuttne sonade sina ogärningar med pungen, under det att den egendomslöse med sin egen kropp fick betala för sina synder. Då en rådman i Jönköping år 1377 för bl. a. orättmätigt tillgrepp dömdes att mista hud och öron, är det ett sällsynt undantagsfall, vars karaktär ytterligare understrykes därigenom, att stadens borgmästare ungefär samtidigt för förskingring av allmänna medel dömdes till repet, det skymfligaste av alla dödsstraff.⁷⁵

Ett kroppsligt lidande medförde i viss mån också »järnslagningen», en straffmetod, vars verkliga innebörd — efter vad det synes — hittills icke blivit beaktad inom den svenska rättshistoriska litteraturen. I Stockholms stads tänkebok för år 1505 finns en notis, som omtalar, att man lösgivit en

⁷¹ Ett annat kroppsstraff, som möjligen borde hänföras till skamstraffen, är hudstrykningen, detta i så fall på grund av dess offentlighet.

⁷² Skånelag utg. av Johan Hadorph, Stockholm 1676, Stadga om urbotamaal XVIII, där det stadgas hel mansbot, om båda näsborrarna uppristats. I den äldre handskrift av Urbotamål, som ligger till grund för P. G. Thorsens edition av Skånelagen (Kbhvn 1853, s. 23), föreskrives halv mansbot för samma skada. Jfr Danmarks gamle Landskabslove VII, Kbhvn 1932, Valdemars sjæll. Lov. Arvebogen og Orbodemål IV: 6. Se även Grimm, a. a., s. 339 och Wilda, a. a., s. 509.

⁷³ Gulabingslov 259.

⁷⁴ STb I, s. 28.

⁷⁵ Handlingar rör. Skandinaviens historia, 32, Stockholm 1851, s. 373. — Anmärkas bör dock, att stöld hörde till de brott, som ej fingo sonas med böter.

kvinnan »av fängelset och järnen, efter hon var med barn, med så skäl att hon skulle järnslås på halsen och händerna».⁷⁶ Utgivaren har i registret rubricerat händelsen under ordet »märkning» utan närmare förklaring. Den enda sorts märkning, som skulle kunna ifrågakomma, är brännmärkning, vilken emellertid icke avses. I stället ha vi här säkerligen att göra med en helt annan, synnerligen intressant bestraffning med religiöst inslag.

I stadslagen letar man förgäves efter »järnslagning». Däremot finns den stadgad i Kristoffers landslag som straff för tidelagsbrott. I den händelse ogärningsmannen icke gripits å bar gärning men likväl av häradsrätten befunnits skyldig, skulle han få behålla livet men järnslås och taga skrift, heter det.⁷⁷ I senare uppteckningar av landslagen — från slutet av 1500-talet — finna vi i ett tillägg till Högmälisbalken samma straff. Om far och dotter eller andra nära anförvanter sinsemellan bedrivit otukt, skola de, enligt här avsedda paragraf, brännas å bål, men tager man lösen för dem, skola de järnslås och taga skrift, stå framför varje kyrkodörr i hemstiftet samt slita ris.⁷⁸

Straffets karaktär av kyrkotukt framgår klart av sammanhanget och styrkes ytterligare genom bestämmelserna i 1571 års kyrkoordning. Det sägs där: »Den plikt, som haver med sig någon stor nesa, såsom är stå naken för kyrkodörren, Item varda järnslagen, skall allenast brukas till de grova laster, som är kätteri (blodskam), tidelag, de som mörda barn, fader, moder, broder etc., där dem varder livet benått».⁷⁹ »Järnslagningen» har alltså endast varit avsedd för grova förbrytelser och använts som botgöring i de fall, där missdådaren blivit benådd från dödsstraff.

Men vad innebar det då, att brottslingen skulle järnslås? För att få förklaring härpå måste vi gå till utländska paralleller. I den gamla bonderätten för ön Rügen hette det, att om någon av våda bragt sina föräldrar om livet, skulle man smida järnband om missdådarens hals, armar, liv och ben; han skulle drivas bort ur landet och måste svära att icke låta befria sig från banden, om det icke skedde genom Guds nåd allena — alltså genom ett underverk — att icke sova två nätter i sträck på samma plats, utan vandra så länge, tills banden sprungo sönder av sig själva. Fanns det förmildrande omständigheter, skulle han likväl beslås med ett eller två band, fasta några dagar i veckan, vid kyrkliga fester gå före processionen, avklädd till gördeln, med ett spöknippe i vardera handen, gisslande sig

⁷⁶ STb IV, s. 108.

⁷⁷ Kr Ll, Högmälisb. XIV.

⁷⁸ Ibidem, Addit. I.

⁷⁹ Tryckt i Kyrkoordningar och förslag dertill före 1686. (Handl. rör. Sveriges hist., 2 ser. II, 1872, s. 73.) — Denna paragraf i kyrkoordningen av 1571 upprepas i Biskop J. Rudbeckius' Kyrkiostadgar för Westerås stift, kap. V: 14.

själv till blods, på det att han måtte uppväcka sina medmänniskors medlidande och fromma förböner.⁸⁰

Utän tvivel är det en dylik »järnslagning», som åsyftas i de svenska lagarna. Enligt den tyska källan innebar alltså straffet, att järnband smiddes om den olyckliges hals, liv eller lemmar; med dessa fick han gå, tills de rostade bort och föllo sönder, för så vida icke Gud genom ett underverk befriade honom därifrån, vilket uppfattades som ett tecken till att missgärningen var honom förlåten. För medeltidens människor var miraklet en realitet, som man räknade med. Man kan spörja, hur det över huvud var möjligt, att starka järnband inom loppet av några få år rostade bort. Måhända spelade botgöraren stundom själv försyn och arrangerade i stillhet ett under, som lösgjorde honom från plågan.⁸¹

I bevarade svenska handlingar äro beläggen på straffmetodens tillämpning endast sparsamt företrädda. Ett exempel har redan anförts. Järnslagningens karaktär av botgöring framgår tydligt av ett rättsfall, omtalat i Stockholms tänkeböcker år 1495. Då överlämnades en mandråpare till prästen, för att denne skulle »slå järn på honom på halsen till ett åminnelse, och tage uppenbare skrift och vad bot honom förelägges».⁸² En tjänstekvinna anklagades år 1515 inför Stockholms rådhusrätt för barnamord. Av nåd fick hon behålla livet men blev »järnslagen» och förvisad från staden.⁸³ Ett analogt fall omtalas år 1525, likaså från Stockholm. Två kvinnor, åtalade för delaktighet i dråp, blevo benådade till livet men »vorde järnslagna».⁸⁴ Intet av dessa rättsfall står i överensstämmelse med landslagens stadgande om straffets användning; efter dem att döma tycks emellertid föreskriften i 1571 års kyrkoordning, att »järnslagning» endast skulle brukas till grova laster i de fall, där förbrytaren blivit benådad till livet, täcka gällande praxis vid medeltidens slut.

Söka vi efter rötterna till denna egendomliga rättssed, komma vi som så ofta, då det gäller äldre rättshistoria, från det rent juridiska området över till det folkloristiska. »Järnslagningen» var ett under medeltiden omtyckt stoff för legendarisk utsmyckning. Från olika håll i Europa äro dylika sägner upptecknade, alla med tämligen likartat innehåll. En riddare råkar i vredesmod döda någon nära anförvant, far, mor eller bror, stundom två eller flera samtidigt. För att sona sin fruktansvärda illgärning ådömes

⁸⁰ Grimm, a. a., s. 710.

⁸¹ I den nedan s. 141 citerade folkvisan om Ebbe Skammelsson betonas, att alla järnringarna voro nya. Måhända har man här ett indicium för att det emellanåt fuskades med järnbanden, som kanske ibland voro gamla och upprostade.

⁸² STb III, s. 213.

⁸³ STb V, s. 45.

⁸⁴ Stockholms stads tänkebok 1524—1529 utg. gm Ludvig Larsson, Lund 1929, s. 81.

den olycklige av någon kyrklig myndighet att bära tunga järnband — ibland smidda av det svärd, varmed odådet begåtts — om hals, armar, liv eller ben. Sålunda rustad beger han sig ut på pilgrimsfärd, tiggande sitt bröd av barmhärtiga människor. Efter långa vandringar kommer han så tillbaka till den dräptes grav eller till någon helig plats och där inträffar ett järtecken: banden brista! Gud har förlåtit syndaren och människorna prisa den allsmäktiges misskundsamhet.

Dråparens tragiska skuld, hans lidande och djupa förnedring samt den slutliga försoningen — det var allt motiv, som måste tilltala den folkliga

Fig. 2. Kvinnor iklädda mantlar. Efter Olaus Magnus, lib. XIV: cap. 1.

fantasien. Icke underligt att också visdiktningen i sitt ämnesval öst ur samma rika källa! Ingenstädes är dock »järnslagningen» så livfullt och på samma gång koncist skildrad som i den till sitt ursprung danska folkvisan om Ebbe Skammelsson. Ebbe har, driven av förtvivlan, dödat sin forna fästmö, sin bror och sin far. För att sona sitt odåd låter han frivilligt järnslå sig.

Det var Ebbe Skammelsson
han gick sedan till smidje by,
där låter han slå sig ringar av järn
och alle vore de ny.

Det var Ebbe Skammelsson
lätte järnslå både händer och länder,
så vill han pelagrimsreser gå
och försone sine synder.

Det var Ebbe Skammelsson
han lätte järnslå sine händer.
Där sutte de så långan tid,
till dess de själv sprunge sönder.
Förty träder Ebbe Skammelsson så mången stig vill.⁸⁵

Sägner om Ebbe Skammelsson är för oss av särskilt intresse, då den bevarats i ännu långt fram på 1800-talet i Halland och Småland kvarlevande folktradition. Enligt en 1829 i Angelstads socken nedskreven relation var det »lantdomaren över Västbo», som dömde Ebbe att smidas i järn samt ålade honom att sova en natt på vardera av Bolmens öar, som enligt ännu levande folktro äro lika många som årets dagar.⁸⁶ Man kan härmed jämföra den rügenska rättens bestämmelse, att den som dömts att bära järn, aldrig fick sova två nätter på samma plats.

Vi ha med avsikt dröjt vid dessa sägner och dikter, då de visa, hur innerligt rättsbruk och folktro i äldre tid voro sammanvävda med varandra. Den äldsta av prosaberättelserna om »järnslagningen» är upptecknad av Gregorius av Tours, som dog i slutet av 500-talet. Det är intet tvivel om att det bakom legenderna ligger en verklighet och att bruket att smida en missdådare i järn sedan äldsta tider använts i den andliga jurisdiktionens tjänst. Det är troligen med kristendomen, som rättsseden spritt sig över Europa, och det är sannolikt på den vägen den kommit också till Norden; dess segertåg över världen visar i så fall i sin mån den allena saliggörande kyrkans makt över sinnena.⁸⁷

Den korta notisen i Stockholms tänkeböcker om kvinnan, som av nåd lössläpptes ur fängelset mot att hon blev järnslagen, har öppnat för oss perspektiv, som fört oss ytterligare ett årtusende tillbaka i tiden. Man kan måhända ställa sig tveksam, huruvida bruket att på detta sätt smida en brottsling i järn rätteligen hör hemma bland skamstraffen. Avsikten att utsätta missdådares person för en förödmjukande behandling var sannolikt från början icke huvudsaken vid straffets exekverande. Det förefaller snarare som om meningen varit att utlämna honom till Guds och medmänniskornas barmhärtighet. Under alla förhållanden stämplade järnringarna

⁸⁵ A. I. Arwidsson, Svenska Fornsånger I, Stockholm 1834, s. 224. Jfr Axel Olrik, Danmarks gamle Folkeviser, VI, Kbhvn 1895—98, s. 197 ff., Heilagra Manna Sögur udg. af C. R. Unger, II, Chria 1877, s. 182, Fornmanna Sögur V, Kbhvn 1830, s. 224 f., S. P. Bexell, Hallands historia, III, Göteborg 1818—1819, s. 294 f.

⁸⁶ Jfr Axel Olrik, a. a., s. 216.

⁸⁷ Jfr Axel Olrik, a. a., s. 220 f. Talrika exempel på sedvänjan i du Cange, Glossarium s. v. *circuli ferrei*. Att döma av du Canges citat tycks rättsseden ha funnits också i spanska medeltidslagar.

sin bärare som en person, som överskridit lagens rämärken, och i 1571 års kyrkoordning hänföres ju »att varda järnslagen» till »den plikt, som haver med sig någon stor nesa». Den starkt religiösa, till hälften mytiska prägel, som straffet från begynnelsen utan tvivel haft, torde ock under tidernas lopp ha förbleknat. I svenska bevarade rättskällor märker man ingenting härav. Troligt är att bärandet av järnbanden begränsats till ett visst antal år. I Uppsala stiftsstadgar av år 1344 föreskrives, att botgöring för svårare brott skulle omfatta en tid av sju år.⁸⁸ Icke heller förbindes »järnslagningen» i svenska rättskällor med pilgrimsfärd; en sådan kan dock åtminstone vid något tillfälle ha varit underförstådd. Säkert är, att det också ur rent rättslig synpunkt fanns ett intimt samband mellan dessa båda olika slag av botgöring. Belysande är, att de äldre svenska lagarna stadga pilgrimsresa som bot för samma brott, som enligt landslagen och 1571 års kyrkoordning skulle sonas med »järnslagning».⁸⁹

Hur länge »järnslagningen» fanns kvar i vårt land som levande rättsbruk, är svårt att med bestämdhet avgöra. Även om denna från den katolska kyrkan nedärvda rättssed omnämnes i 1571 års kyrkoordning, har man dock svårt att tänka sig, att den överlevat reformationen — detta ord då taget i vidsträcktare bemärkelse och icke knutet till något bestämt årtal.⁹⁰

Missdådarens moraliska förödmjukelse avsågs också med den offentliga avbönen, som användes för att bestraffa ryktessmideri, förtal och skällsord. Enligt den allmänna stadslagen måste den, som kallat en annan vid »okvädinsord» och ej orkade den föreskrivna boten (den s. k. läppegelden), inför rätta slå sig själv för munnen och säga, att han ljög.⁹¹ I 1500-talshandskrifter av Kristoffers landslag tillägges, att smädaren dessutom

⁸⁸ Svenskt Diplomatarium, V, s. 340.

⁸⁹ För dråp å egen hustru stadgade exempelvis Upl. l., Manhelg. b. 13, att dråparen skulle »utlændis at skript taga», om han blev benådad till livet; för otukt mellan far och dotter samt dråp å nära anförvant föreskrev Ä. Västg. l., Gift. b. 8 vallfärd till Rom; samma botgöring enligt Y. Västg. l., Urb. m. 3 för tidelagsbrott och blodskam.

⁹⁰ I förslaget till Kyrkoordning från Gustav II Adolfs regeringstid är »järnslagningen» utesluten; jfr Handl. rör. Sveriges hist., 2 ser. II, s. 432. — Den här behandlade rättsleden får icke sammanblandas med bruket att smida *fånge* i järn. Det i stadgar och förordningar från 1600-talet använda uttrycket »slås i järn» syftar icke på något annat än fängelsestraff e. d. med eller utan straffarbete. Landslagens »järnslås» (i någon handskrift »i järn slåas») tycks dock så småningom ha kommit att identifieras med en senare tids »slås i järn», ett rent världsligt straff utan spår av botgöring. Att det här är fråga om två från början helt skilda straffmetoder, har icke observerats av Jan Eric Almquist, Tidelagsbrottet, Uppsala 1926. Med Almquists utgångspunkter blir bestämmelsen i 1571 års kyrkoordning obegriplig.

⁹¹ Stadslagen, Rådstuvub. XXXI.

skulle gå baklänges ut ur tingssalen.⁹² Exempel på att straffet tillämpats äro i domböcker från senare tid icke ovanliga. Så berättar Hylthén-Cavallius, hur en person, som blivit fälld till läppagäld, måste slå sig själv på munnen och gå »afviger (baklänges) av rätten» (1626).⁹³

Den egendomliga rättsseden påträffas icke endast i vårt land. Den omtalas också i tyska rättskällor. Svaranden måste slå sig själv på läpparna, de lemmar, som syndat, och säga till munnen, som uttalat de kränkande orden: »Mund, do du dat sprökst, do lögest du dat.» Handlingen ville också symbolisera, att förolämpningen stoppades tillbaka i munnen.⁹⁴ Denna tillämpning av vedergällningsrätten kunde enligt svensk lag vid upprepad förseelse utsträckas ända därhän, att tungan rycktes ut på bakdantaren.⁹⁵ Att denna grymma, från en mera barbarisk tidsålder nedärvda sedvänja någonsin under senare medeltiden kommit till användning i vårt land förefaller dock osannolikt.⁹⁶

Det har sitt särskilda intresse, att den här behandlade rättsceremonien kan spåras icke endast i Sverige och Tyskland utan också i det från Norden befolkade Normandie. Enligt den gamla normandiska rätten skulle den person, som kränkt en annan, högtidligen taga tillbaka förolämpningen inför rätta eller i kyrkan på någon religiös festdag. Med fingerspetsen berörande sin näsa måste han förklara sig själv vara en lögnare.⁹⁷

Återkallandet av en förolämpning kunde i vårt land taga också andra former än de i lagen föreskrivna. Under medeltidens sista decennier hände det ofta i huvudstaden, att domstolen vid ärekränkingsmål ålade svaranden att offentligen göra avbön inför ett visst antal särskilt utsedda män och kvinnor. Ett dylikt rättsfall må här relateras. En kvinna i Stockholm, Tyle Margit, till vars antecedentia hörde, att hon några år tidigare blivit hudstruken och förvisad från staden på grund av sitt dåliga liv samt att hon en annan gång bötfällts för slagsmål, hade åtalats för att hon kallat en borgarhustru vid »okvädinsord». Då det icke lyckades den illa kända kvinnan att anskaffa den nämnd, som fordrades för att hon skulle få svära sig fri, ålades hon av rådhusrätten att inför tjugofyra »gode män», tjugofyra »dandekvinnor» och sex andliga bedja den förorättade hustrun och två andra personer, som hon tydligen också kränkt, om ursäkt. För att ge större

⁹² Kr Ll, Addit. C: 1.

⁹³ G. O. Hylthén-Cavallius, *Wärend och wirdarna*, II, 2 uppl., Sthlm 1922, s. 297.

⁹⁴ Grimm, a. a., s. 711; His, *Das Strafrecht*, s. 577 ff.

⁹⁵ Stadslagen, Rådstuvub. XXXI.

⁹⁶ Ännu så sent som 1662 förordnade dock Kungl. Maj:it, att en person, som smädat nattvarden, till straff skulle få ett stycke av sin tunga utskuret. Se Schmedeman, *Kongl. Stadgar, Förordningar etc.*, s. 319.

⁹⁷ Du Cange, *Glossarium*, s. v. *Nasus* 2.

solenitet åt rättsproceduren förlades den till kyrkogården. Man kan härmed jämföra den normandiska sedvänjan att låta avbönen ske i kyrkan, ett bruk, som fanns också i Tyskland och i varje fall under senare tid (1600-talet) även i vårt land.⁹⁸ Tyle Margit slapp emellertid ej undan med ursäkten. Hon fick också böta, och det var endast av nåd som den väldiga bötessumman av sammanlagt 63 mark delvis efterskänktes henne. Det kan nämnas, att Tyle Margit ej blev vis av skadan. Efter ytterligare några år sågo sig myndigheterna föränslåtna att för andra gången förvisa henne från staden.⁹⁹

Under fullt så uppseendeväckande former torde avbönen i regel icke försigått. Vanligen fick den person, som icke kunnat styra sin mun, inför rätta, alltså på rådhuset, framföra sin ursäkt. Andra platser nämnas dock. Då en kannegjutarensven genom smädelser kränkt en mästars hustru, fick han offentligen taga tillbaka förolämpningen utanför kannegjutarens gatubod.¹⁰⁰ Utan rättgång men uppe på själva rådstugan och med iakttagande av alla formaliteter i fråga om avbönen blevo de tvistande parterna vid ett annat tillfälle förlikta. Då böter icke kunde komma ifråga, fingo de kränkta personerna av sin vederdeloman i stället mottaga »vänskapsgåvor». Man får en god illusion av frid och sämja genom tänkebokens ord: »Dette var gjort i vänskap och kärlek till en fullkommen ända på både sidor».¹⁰¹

Det medeltida sättet att avstraffa arbetare, som icke nöjde sig med den av myndigheterna stipulerade dagspenningen, verkar på dem som leva i storstrejkernas och fackföreningarnas århundrade, närmast roande. Enligt burspråk från Stockholm från slutet av medeltiden skulle den missnöjde arbetsmannen dagen igenom stå bunden vid skampålen på torget och den, som lejt honom, skulle betala honom full arbetslön jämte en måltid mat och öl. Av sina egna pengar skulle den tredskande legokarlen giva bödeln en viss summa för att denne morgon och afton låste honom in och ut (ur halsjärnen).¹⁰² Om den originella bestämmelsen någonsin tillämpats, veta vi ej. Det förefaller föga sannolikt, då väl den mest obstinate arbetare torde ha föredragit ett aldrig så tungt dagsverke framför att underkasta sig en dylik både förödmjukande och tröttsam behandling.

Ett liknande burspråk lystes av rådet sommaren 1493. I avsikt att bli av med den massa löst folk, som sökt sig till huvudstaden, dekreterade

⁹⁸ His, a. a., s. 577; Schmedeman, a. a., s. 302.

⁹⁹ STb I, s. 10, s. 65, s. 151, s. 153 f. och s. 357.

¹⁰⁰ STb II, s. 421.

¹⁰¹ STb II, s. 261.

¹⁰² STb I, s. 424, s. 467, III, s. 272; IV, s. 79.

borgmästare och råd, att dessa dagdrivare skulle förvisas från staden ut på landsbygden för att hjälpa bönderna med skördearbetet. Om någon trots förbudet kom tillbaka, skulle han av bödeln ställas vid skampålen, där han skulle stå från klockan sju på morgonen till sju på kvällen. Den kost, som bestods honom, utgjordes av ett vetebröd och ett stop öl.¹⁰³

Om de båda senast behandlade skamstraffen, i avseende på det psykiska lidande de måste ha framkallat, kunna betraktas såsom jämförelsevis oskyldiga, gäller detta omdöme knappast om bruket att låta delinkventen rida baklänges genom gatorna, ofta iförd löjliga emblem. Seden är säkerligen urgammal och omtalas redan i handlingar från 1100-talet.¹⁰⁴ I vissa trakter av Tyskland måste under 1500-talet kvinna, som slagit sin man, rida baklänges på en åsna, hållande i djurets svans. Hade den slagne mannen låtit sig besegras i öppen strid och icke blivit lömskt överfallen — vilket ansågs som förmildrande omständighet — måste han själv leda djuret.¹⁰⁵ I vårt land tycks denna sedvänja ha florerat under 1500-talet och huvudsakligen använts mot politiska förbrytare.

Med kännedom om den blodfulla satir, som var utmärkande för Gustav Vasa och som sköt sina saftigaste skott i den jordmån, som vrede och hat emot uppstudsiga undersåtar alstrade, är det icke ägnat att förvåna, att just han tilltalades av denna sorts skamstraff. Som intet annat gav det fritt spelrum åt fantasien och öppnade oanade möjligheter, när det gällde att håna och förlöjliga en krossad motståndare eller annan misshaglig person. Aldrig har väl den förste Vasakonungens satiriska läggning tagit sig ett grymmare uttryck än vid den stora konungsräfsten vid Kopparberget 1533 med Dalarnas upproriska allmoge. Sedan fem av uppviglarna blivit på stället dömda och avrättade, sattes »alles theris hufvud på itt brede, hans mitt uthi som höfvitsmannen var med en hög näfverkrona och så tu hufvud på huario sidenne om honom och bredet blev uppsatt på en ganska hög staka», berättar Peder Swart i sin krönika.¹⁰⁶

Men sorgespelet på ängarna vid Kopparberget var endast första akten i dramat. Anders Persson på Rankhyttan, Måns Nilsson på Aspeboda och flera andra av de gamla vännerna från det stora äventyret 1521 fördes fängslade till Stockholm, där deras huvuden i sinom tid föllo för bödelsvärdet. Men dessförinnan fingo de styvsinta dalahövdingarna medverka i ett upptåg, som säkerligen kostade på deras stolta sinnen. Utan all mänsklig barmhärtighet blevo de under hån och smälek, kringsläpade på »bestar»

¹⁰³ STb III, s. 106 f.

¹⁰⁴ Grimm, a. a., s. 722 f. och s. 725; du Cange, a. a., s. v. *asinus*.

¹⁰⁵ Grimm, a. a., s. 722.

¹⁰⁶ Peder Swart, Konung Gustaf I:s krönika utg. av Nils Edén, Stockholm 1912, s. 156.

genom Stockholms gator, berättar en person, som kanske själv varit åsyna vittne till händelserna. Vår sagesman är Wulf Gyler, Gustav Vasas mångårig sekreterare; källan är den hätska anklagelseskrift, som han riktade mot sin forne herre, sedan han i fiendskap skilts från denne och rymt ur landet.¹⁰⁷

Tyvärre ger oss Wulf Gyler inga vidare detaljer om bergsmännens nesliga tåg genom huvudstaden. Desto mer färgrik och detaljerad är den skildring, som Peder Swart lämnar av en liknande händelse, som ägt rum några år tidigare. Också här voro de agerande huvudpersonerna undersåtar, som trotsigt nekat att böja sig under konungens järnhårda regemente, nämligen mäster Knut och Peder Sunnanväder. Sedan de båda upproriska herrarna av den norske ärkebiskopen blivit utlämnade till Gustav Vasa, tvingades de att jämte ännu en person hålla ett nesligt intåg i Stockholm. Här om berättar krönikören:

»Så blefve de alle tre införda i Stockholm med en fastelagen (fastlagsnarr) och vore iklädde gamle utnötte och slarfvota corkåpor, ridandes återåfvoge (baklänges) på sultna hästar. Peder Synnanväder med ena halmkrona på hufvudet och ett söndrogt träsvärd vid sidone. Mäster Knut med en näfver biskopsskruff (biskopsmössa). Och en stor hop i larfve kläder hölle sig vara deras bilöpare. De ropte till folket hvem de mötte, och sporde, om de något hade sett Kong Göstaf eller visste hvart han tagit vägen. Ty där var kommen en ny konung, herr Peder Cancelläder Synnanväder, han ville gripa'n. Genom nörra port blefvo de införda, och den ena långgatan söder och den andra nörr, på det sidsta in uppå stora törget och uppå kåken, där måtte de dricka bödelen till». Där upplästes också — säger Peder Swart — »med mycket skratteri», »fastelagsåthävor och action» rim, som gingo ut på att »de visa män» hellre velat bliva uppenbara förrädare än gilla doktor Martin Luthers lärdom.¹⁰⁸

Till denna framställning kan läggas ytterligare en detalj. Wulf Gyler har förklarligt nog icke försummat att bland Gustav Vasas försyndelser också omnämna det skamliga sätt, varpå han behandlade mäster Knut och Peder Sunnanväder. Han omtalar i detta sammanhang, att de båda herrarna vid sitt intåg i Stockholm av pöbeln bombarderades med ruttna ägg »und andern unreinen». Denna sed, som ju inte är främmande ens för vår egen tid, har alltså gamla anor och kan ledas än längre tillbaka. Uppfinningen kan knappast läggas svenskarna till last. Bruket att kasta illaluktande föremål på misshagliga personer omtalas redan hos Gregorius av

¹⁰⁷ Wulf Gylers anklagelseskrift mot Gustav Vasa 1536, Herzogl. Briefarch., F, Königsbergs statsark. Jfr Gottfrid Carlsson, Wulf Gyler i svensk tjänst, Hist. Tidskr. 1922, s. 297; ibidem 1924, s. 181.

¹⁰⁸ Peder Swart, a. a., s. 102.

Tours¹⁰⁹ och hade under äldre tid en helt annan karaktär än i våra dagar. Det var nämligen icke utslag av okynne hos en ansvarslös folkmassa, det var på många håll ett i lag stadgat straff. Den danska gårdsrätt, som går under Erik av Pommerns namn, föreskriver, att om någon riddare eller sven, som är konungens edgångne man, kränker jungfru eller annan kvinna, då skall han mista tungan, som han svurit trohetseden med, och de fingrar, han sträckt upp under edgången samt fly riket; men — heter det vidare — är det en man, som ej svurit, då skall en pojke bära en halmkärve på en stake framför honom och alla andra pojkar i konungens gård skola kasta »træk oc urænlig thing» på honom och sedan skall han försvärja riket och vara en ärelös man.¹¹⁰ I Saubersdorf i Österrike var det under 1500-talet i lag stadgat, att i den händelse kvinna dömts att bära stenarna, domaren skulle inköpa en viss kvantitet ägg i och för utdelning bland traktens pojkar, för att de skulle kasta dem på det arma offret under processionen genom gatorna.¹¹¹ Också på sina håll i Tyskland ställde myndigheterna i liknande situationer de erforderliga äggen till folkhopens disposition.¹¹² Utan tvivel har denna rättssed varit allmänt utbredd i Europa, och det är alltså icke att betrakta såsom en isolerad företeelse, att de båda svenska prelaterna blevo på samma sätt skymfede.

Som de stå där på Stockholms kåk, de en gång mäktiga herrarna, mästern Knut och Peder Sunnanväder, klädda i gycklardräkter och förlöjligade av en hånande narr, drickande med bödeln, stadens mest föraktade och avskydde man, av en skrånande pöbelmassa överösta med stinkande ägg och råa kvickheter — förödmjukade, krossade, värnlösa — må de utgöra en lämplig slutvignett till en skildring av de medeltida skamstraffen i vårt land.

Vad offren för dessa straffmetoder själva kände och tänkte, veta vi ej, då källorna tiga på den punkten. På ett undantag när. Det gäller den unge Nils Sture, vilken som straff för förment högförräderi av Göran Persson tvingades att hålla ett nesligt intåg i Stockholm, ridande på en utsvulten åkarkamp och med en tjärad halmkrona på huvudet. Vilket outplånligt intryck denna skymf gjorde på den känslige ynglingens sinne, framgår av ett brev, som han skrev till sin far några veckor efter händelsen. Skrivelsen är hållen i en torr och nykter ton och vidrör till att börja med icke med ett ord det pinsamma ämnet. På övligt sätt betygar brevskrivaren sina föräldrar sin sonliga kärlek och man väntar sig ingenting annat än underskrif-

¹⁰⁹ Grimm, a. a., s. 723.

¹¹⁰ Kolderup-Rosenvinge, Samling af Gamle danske Love V, s. 35.

¹¹¹ Künssberg, a. a., s. 24 f. och s. 55.

¹¹² Matthiessen, a. a., s. 58.

Fig. 3. Baklängesritt. Bild från ett kravbrev, förmodligen från 1500-talet.
Efter Jahrbuch für historische Volkskunde, I, Berlin 1925, s. 107.

ten; men då ha känslorna blivit honom övermäktiga, och utan någon övergång utbrister han: »Jag drack en dryck i Stockholm, som förtärer sinnet, glädjen och all min välfärd på denna världen. Min käre herr faders ödmjuka son och tjänare Nils Sture, den elände.»¹¹³ Förvisso har Nils Sture med dessa bittra ord givit uttryck åt kval, som före honom tusentals namnlösa genomlidit.

Zusammenfassung

Die mittelalterlichen Ehrenstrafen in Schweden

Von den vielen Ehrenstrafen, die auf schwedischem Boden gebraucht worden sind, ist keine einzige für Schweden besonders charakteristisch. Jede einzelne Strafart ist auch in anderen Ländern Europas zu finden. Nach dem ältesten schwedischen Stadtrecht (Björköarätten) sollte eine Frau, die sich des Ehebruchs schuldig gemacht hatte, den Mantel der Stadt tragen ((»bæra stadzens mantol«)). Man hat gemeint, dass der Mantel der

¹¹³ Nils Sture till sin far, Stralsund 4 sept. 1566. Brevet är tryckt i Erik Fant, Hypomnemata ad historiam cædis Sturianæ, Upsala 1807, s. 5 ff.

Stadt nichts anderes als die Lastersteine gewesen sei. Ein Vergleich mit dem Stadtrecht für Riga-Hapsal, nach welchem Ehebrecherinnen einen Schandmantel tragen mussten, und mit Rechtssitten, die auch anderswo befolgt worden sind, macht es jedoch sehr wahrscheinlich, dass man in der Tat die verbrecherische Frau gezwungen hat, ein gewisses Kleid anzuziehen. Die in deutscher Literatur oft gesehene, Ihres Glossarium (1769) entnommene Angabe, dass »Mantol« der Name der priapengeformten Lastersteine sein sollte, scheint ganz ohne Grund zu sein. Im gemeinen schwedischen Stadtrecht von etwa 1350 (Magnus Erikssons stadslag) wurde für Ehebruch derselbe schimpfliche Umzug durch die Stadt wie im lübischen Recht vorgeschrieben; während der schmählichen Prozession sollte die Frau nach dem schwedischen Gesetz die Lastersteine tragen. Da sich die Steinstrafe im übrigen Europa meistens gegen Zanklust richtete, weicht also das schwedische Recht in diesem Falle von den übrigen Gesetzen ab.

Als Ehrenstrafe für Ehebruch wurde im schwedischen Landschaftsrecht u. a. das Abschneiden des Haares festgesetzt. In Schweden war wie anderswo das lange, wellige Haar das Kennzeichen der unbefleckten Jungfer. Um zunächst das junge Mädchen gegen ein Übelwollen zu schützen, das durch das Abschneiden des Haares zum Ausdruck kommen könnte, setzte das gemeine Stadtrecht eine hohe Geldstrafe auf solch eine Untat. Nur *virgo intacta* durfte auf ihrem Hochzeitstag Krone und Kranz tragen, und das Übertreten dieser Bestimmung wurde gesetzlich verfolgt.

Unter den in Schweden gebrauchten schimpflichen Bestrafungen ist vielleicht diejenige die interessanteste, die mit dem Wort »järnslå« bezeichnet wird. Ohne Zweifel haben wir hier mit einer Rechtssitte zu tun, die auch in dem alten rügischen Bauernrecht genannt wird; die Strafe bestand nach dieser Rechtsquelle darin, dass man den Übeltäter in eiserne Fesseln legte, womit er umherziehen musste. Der Gebrauch, der noch im rügischen Recht ein stark mythisches Gepräge hatte, wird schon in Legenden aus dem sechsten Jahrhundert erwähnt und ist wahrscheinlich seit den ältesten Zeiten im Dienste der geistlichen Jurisdiktion verwendet worden. In Schweden tritt die Strafart im kodifizierten Recht erst spät auf; sie hat den Charakter der Busse und wurde nur für schwere Verbrechen gebraucht, vorausgesetzt dass der Missetäter zum Leben begnadigt worden war.

Das Reiten mit einem verkehrten Sitz auf irgend einem Tier war eine Rechtssitte, die in Schweden im sechzehnten Jahrhundert häufig vorkam und hauptsächlich gegen politische Verbrecher gebraucht wurde.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Studier tillägnade Gunnar Ekholm 19¹³/₃ 34. Elanders Boktryckeri Aktiebolag, Göteborg 1934. A.-B. Lundequistska Bokhandeln, Uppsala, i distribution. Pris kr. 12:—.

I festskriften till docent Gunnar Ekholms femtioårsdag ha ej mindre än 20 av hans lärjungar medverkat med uppsatser, som behandla huvudsakligen arkeologiska men även etnologiska ämnen. Som fallet vanligen är med en dylik skrift, blir helhetsintrycket något blandat, men i stort sett har den arkeologiska litteraturen genom detta arbete erhållit ett värdefullt tillskott.

De arkeologiska uppsatserna äro, som sig bör, i majoritet. Vad först beträffar stenåldern, ha tre av författarna ägnat sig däråt. Verket inledes av Hj. Larsen, vilken lämnar ett bidrag till den rektangulära hyd-dans historia genom publicerandet av sin undersökning av en hyddebotten på ön Lerholmen i Västra Hästefjorden i Dalsland. Han kommer därvid till exakt samma slutsats som Ekholm, att den dogmatiska föreställningen om den runda stenåldershydden är hotad. Frågan är dock, om man i detta fall är berättigad att draga en sådan slutsats, då här troligtvis endast föreligger en tillfällig jakt- och fiskeplats utan konstant natur. Denna uppfattning får även ett kraftigt stöd i rekonstruktionen, vilken ger till resultat en vindskärm utan väggar. — Även B. Cnattingius redogör för undersökningen av en forn lämning, ett stenåldersröse vid Bårstad i Rogslösa socken, Östergötland. Här påträffades en ovanlig gravanordning. Tillsammans med ett vanligt hällkistinventarium lågo nämligen rester efter ej mindre än 18 skelett, med all sannolikhet nedlagda under en lång följd av år, allt tydande på att här borde funnits en hällkista, vilket dock ej var fallet. Genom vissa skelettdelars läge tror sig förf. möjligen kunna påvisa begravning av liken i sittande ställning och gör gällande, att här föreligger en korsningsform mellan flatmarksgrav och hällkista. Den sittande ställningen behöver dock ej innebära något närmare inflytande från flatmarksgravarnas hukläge, då den finnes relativt säkert belagd i västgötska gånggrifter, särskilt i sådana med nischer i kammaren. — Ett rent fornsaksproblem behandlas av A. Bagge, som läm-

nar en sammanställning av keramikförekomsten i de bohusslänska dö-sarna och gånggrifterna. Särskilt genom de många utmärkta illustration-erna, rekonstruktion av några fotskålar samt genom fyndförteckningarna får man en klar och tydlig översikt över det nu föreliggande materialet. Förf. jämför vidare de olika sydsvenska och danska megalitområdena och påvisar särskilt de likheter, som råda mellan Bohuslän och Jylland, men betonar, att förbindelserna under gånggrifttid mellan de olika områdena ännu till stor del äro outredda problem, för vilkas lösande ej endast grav-materialet utan även fynden från megalitkulturens boplatser måste tagas i beaktande.

Från bronsåldern föreligga ej några speciella studier rörande något fornsaksproblem, utan här ha författarna hållit sig till de fasta fornläm-ningarna. Genom publicerandet av en undersökning av en 45 m. lång och 9 m. bred stensättning erhåller detta slags litteratur ett värdefullt bidrag. Undersökningen av denna grav, belägen på en ås norr om En-köping och än i dag av folktraditionen kallad Ulleråkers slott, utfördes under författarnas, K. A. Gustawsons och S. Drakenbergs, ledning. Ge-nom de i kvalitativt hänseende mycket förnämliga bronsfynden låter sig stensättningen datera till bronsålderns andra period.

Det av så många både äldre och yngre nordiska arkeologer behand-lade hållristningsproblemet beröres även av Harald Hansson, som redogör för 8 nyupptäckta hållristningar från dalgångarna kring Västervik och Gamleby. De äro för övrigt de först kända inom Kalmar län. Som van-ligaste motiv utvisa de vackert huggna skepp. I två fall påvisar förf. samband mellan kummel och ristning men betonar dock, att de förra i allmänhet finnas i skogs- och bergsterräng, medan alla de senare äro på-träffade inom odlat område.

Övergångstiden mellan brons- och järnålder är representerad genom Pär Olséns undersökning av halsringar, huvudsakligen av en typ, som efter en fyndort i Uppland benämnes Bräckstatyp. Utom i Uppland äro de påträffade i Finland och Ostpreussen, men torde dock där, som förf. påvisar, vara av uppländskt ursprung.

Flertalet uppsatser behandla järnåldersproblem. — R. Odenocrants föl-jer de s. k. Vestlandskittlarnas utveckling ända från La Tène-tid till våra dagar och visar, hur små och långsamma de förändringar äro, som försiggå bland husgerådstyperna. — En hypotes, att den s. k. bronstjuren från Källa på Öland, i motsats till övriga i Norden funna tjurbilder, ut-gjort en hjälmprydnad och ej är att betrakta som objekt för kultiskt bruk, framlägges av M. Hofrén. De iakttagelser, på vilka förf. stöder sin teori, verka visserligen ej alldeles övertygande, men man får dock en påminnelse om faran av att förklara alla dylika djurfigurer för kultföre-

mål. I vissa fall torde de ha tjänat rent ornamentalt syfte men ha troligtvis dessutom haft någon magisk innebörd. — I. Atterman behandlar nu kända svenska fynd av fågelformiga spännen och gör härvid en del intressanta iakttagelser. Dels leder han deras ursprung tillbaka till de spännen av liknande form, som förefinnas på germanområdena i östra Frankrike och Syd- och Sydvästtyskland, dels förbinder han dem även med Odinskulten. Han stöder sig härvid på att flertalet fågelspännen äro funna inom två begränsade områden, Gotland och Vendels socken i Uppland. Inom det senare området har, som bl. a. Jungner visat, Odinskulten haft sin högberg. Några belägg för att samma förhållande varit rådande på Gotland synas ej föreligga.

Den extrema arkeologiska typologien berikas av H. Öberg, som indelar brakteatrarnas D-grupp i 15 underavdelningar.

Berättelser över utförda undersökningar ha publicerats av J. Nihlén och N. Sundquist. Den förre har under sommaren 1933 grävt ut ett kämpgravshus vid Höglundar i Stenkyrka socken på Gotland, alltså inom öns norra barrskogsområde, och ger häröver en klar och uttömmande skildring. Några fynd av trärester ge honom tillfälle att göra en relativt säker rekonstruktion. Vad beträffar murresterna omedelbart söder om hus 51, borde dock förf. enligt min mening ej endast ha förklarat, att de utgjort lämningar efter ett slags förgård eller skjul, utan även, liksom i den till Statens historiska museum inlämnade grävningsberättelsen, ha låtit den möjligheten stå öppen, att här förelegat grunden efter ett annat, kanhända äldre hus. Vidare berör förf. även utländska förebilder till det gotländska kämpgravshuset och besläktade typer och lämningar i samband därmed en kortfattad redogörelse för innehållet i Petersens tämligen nyutkomna arbete »Gamle gårdsanlägg i Rogaland». — Sundquist rekonstruerar en träkista med höga gavlar, som i ganska väl bibehållet skick anträffades vid Eke i Vaksala socken. På grund av förekomsten av några bladguldsbelagda glaspärlor gör förf. en, som det synes, rätt osäker datering, då han förlägger kistan till 900-talet. Med utgångspunkt härifrån bildas ett typologiskt schema, där den bekanta Eskilstunakistan anses vara en utveckling ur Ekekistan. Förf. tillbakavisar dock icke helt den motsatta möjligheten. Intrycket av uppsatsen störes något genom ett par figurers felaktiga numrering med ty åtföljande bristande överensstämmelse med texten.

De fasta fornlämningarna äro föremål för behandling av två författare. — A. Nordén fäster uppmärksamheten på en egendomlig fornlämnings-typ, en lång och i förhållande härtill rätt smal stensättning eller stenläggning, som bl. a. förekommer på ett par ställen i Södermanland och då i förbindelse med gravar. Denna stenläggning anser förf. ej ha tjänat som grav utan som ett slags första väg och vägvisare till Hels rike. I

samband härmed stöder han Nihléns uppfattning, att en del stenvastar äro att betrakta som dylika »helvägar», och har även en del fantasifulla funderingar om den dödes sätt att färdas fram på en dylik stenvast eller stensträng, vilket enligt hans mening bör ha skett hoppande från sten till sten med hopsnörda ben. Vidare redogör han för en utom Östergötland relativt okänd gravtyp, den s. k. stenplanen, som närmare tidsbestämmas till romersk järnålder. — A. Karléns uppsats om de monumentala fasta fornlämningarna i Uppland ger, vad beträffar fornlämningstyper, ingenting nytt. En dylik redogörelse eller vägledning är emellertid populärrkeologiskt sett av stort intresse, då man härigenom på ett utomordentligt sätt får en bild av landskapets forntida rikedom och makt.

Rent populärrkeologiskt är A. Enquists bidrag om s. k. arkeologiska tillfälligheter.

Även medeltiden har något berörts, i det att G. Holmgren framlägger, som det synes, klara och tydliga bevis för att två gravstenar, den ena i Uppsala domkyrka, den andra i Gamla Uppsala kyrka, förr i tiden tjänat som s. k. brudstenar.

De etnologiska uppsatserna äro till antalet tre. — G. Berg lämnar, som titeln något anspråkslöst säger, ett par notiser om täljstensbrytningen i västra Sverige. Förf. kommer även in på de förhistoriska förhållandena och betonar särskilt, i motsats till Petersens uppfattning, att täljstensindustrin redan då ej enbart varit förlagd till norskt område. — I anslutning till en föregående uppsats (Medd. från Östergötlands Fornminnes- och Museiförening 1931—1932) lämnar Th. Lindell en del nya uppgifter om vårdkasar i Östergötland. Han redogör därvid för de olika signallederna, dels den som finns vid kusten, dels dem som leda tvärs över hela landskapet fram till Vättern. Beträffande vårdkasarnas konstruktion hade det kanske varit önskvärt, att förf. åtminstone något mera än vad här skett gått in härpå och ej enbart hänvisat till andra uppsatser. — Maran i norrländsk folktro är föremål för behandling av L. Björkquist. Titeln är emellertid något missvisande, då förf. i det närmaste lika utförligt sysslar med martron i övriga delar av vårt land, vilket dock kanske enbart bör räknas uppsatsen till förtjänst.

Redigeringen av verket har skötts av Hjalmar Larsen, Reinhold Oden-crants och Pär Olsén. Vidare är endast att anteckna, att trycket och illustrationerna äro förstklassiga.

Jan Erik Anderbjörk.

Hembygdsvorskning i Gästrikland. En översikt av litteraturen från 1932 och 1933.

En registrering av de forskningsresultat, som vunnits inom det vida arbetsfält, som kan sammanfattas under begreppet norrländsk kulturhistoria, måste av flera skäl bliva fragmentarisk, även om den omspanner blott ett eller ett par år. Den axplockning, som nedan företages, sker utan några anspråk på fullständighet och avser blott en preliminär inventering, vilken må kompletteras i översikter av den norrländska hembygdslitteraturen, som framdeles inflyta i denna tidskrift.

Gästrikland och Jämtland äro de norrländska provinser, som under de senaste åren haft den rikhaltigaste hembygdslitteraturen. Orsaken härtill torde för Gästriklands del främst böra sökas i det starka och livliga intresse, som i så hög grad synes utmärka såväl hela landskapets kulturhistoriska förening som de många lokala hembygdsföreningarna: Hedesunda fornminnes- och hembygdsförening, Föreningen för hembygdsvård i Öster-Färnebo och hembygdsföreningarna i resp. Ockelbo, Ovansjö, Valbo, Torsåker, Järbo och Hamrånge.

En översikt av litteraturen rörande Gästrikland må lämpligen inledas med ett omnämnande av *Svenska turistföreningens årskrift 1932*. Carl Fries ger i sin skildring av landet *Där Norrland och Mellansverige mötas* den geografiska bakgrunden till landskapets kulturella utveckling. S. Erixon skisserar *Gästriklands gamla bygdekultur* med dess »ganska utpräglade brytnings- och förkastningslinjer», medan E. Klein framlägger resultatet av sina studier av den speciella kustbebyggelsen *Mellan Björn och Storsjungfrun* och Karl Hedlund i *Gästrikland och järnet* följer utvecklingen inom en näringsgren, som kanske mer än andra bidragit till höjandet av landskapets västånd.

Det centrala organet för hembygdsintressena är *Från Gästrikland*, Gästriklands kulturhistoriska förenings meddelanden, som redigeras av Karl Hedlund. I årskriften för 1933 möter man ett arkeologiskt bidrag i H. Arbman's uppsats *En släktgrav från vikingatiden*. Högen vid Norelund i Hemlingby företer en egenartad och i Sverige sällsynt gravform. »Medan det är regel, att man under vikingatiden över de hopsamlade eller spridda resterna av likbålet uppkastar en hög eller på annat sätt utmärker platsen såsom en persons grift, ha vi här en stor hög, i vilken 5 skilda gravar ligga inneslutna. Det är en företeelse, som knappast kan tolkas på annat sätt än som en släkt- (ev. stam-) grav. Påfallande är, att detta ovanliga gravskick har vissa motsvarigheter dels på andra håll i Gästrikland, dels i Norge.» I högen finnas både mans- och kvinnogravar. Förf. lämnar en omsorgsfull redogörelse för sina rikliga fynd av vapen,

redskap och smycken och söker spåra de handelsförbindelser, som kunna ha varit av betydelse för orten. *Om gårdsnamnen i Ovansjö* heter en undersökning i samma årgång av H a r a l d N y s t r ö m. Förf. söker visa upp, hurusom vid 1600-talets mitt en fast gårdsnamnstradition utbildades i bygden. Troligen de flesta och åtminstone de äldsta namnen utgöras av genitivformen av resp. ägares namn. A u g. L u n d g r e n skildrar *Ett byhem i Gästrikland*, gården »Lundgrens» i Valbo, dess historia och tillkomst som hembygdsmuseum.

I samma tidskrifts närmast föregående årgång, där väsentligen ämnen från senare århundraden behandlas, återger G r e t a H e d l u n d sina värdefulla uppteckningar av *Brölloppseder i Ovansjö socken i Gästrikland vid 1800-talets mitt*. A. M o d é n behandlar *Gefle slotts äldre byggnads-historia*. Det gamla slottet var ett verk av Vasatiden. Dess tillkomst motiverades förutom av önskan att här erhålla en kunglig bostad av behovet efter ökat utrymme för kronouppbörd. Det viktigaste arbetet med slottets uppförande synes ha försiggått under åren 1558—1593, men långt in på 1600-talet ägde nya byggarbeten rum. Tidvis fick slottet emellertid i viss mån förfalla, och 1727 härjades det av eld. Vissa möjligheter har man dock att bilda sig en föreställning om hur det en gång sett ut. Härvid måste man emellertid med största varsamhet begagna Erik Dahlbergs gravyr i *Suecia antiqua et hodierna*. Liksom så många andra av Dahlbergs teckningar motsvarades den ingalunda i alla stycken av verkligheten. Bilden såväl av slott som av stad är för ståtlig och pampig. Trovärdigare torde en av hans originalskisser och andra teckningar vara. I v a r B e s k o w lämnar ett personhistoriskt bidrag av mera allmänt intresse: *Gefleriksdagsmän i borgarståndet 1809—1866*. De skildrade personerna, som med heder fört sin stads talan, voro av liberal läggning och, som man kunnat vänta, i hög grad inriktade på näringspolitiska spörsmål. Vid seklets mitt voro kommunikationsfrågorna dominerande.

I samlingsverket *Sveriges kyrkor* har äntligen 1932 Gästrikland erhållit sitt första häfte. Det är ägnat åt *Gävle stads kyrkor*. Störst utrymme är tillmätt Gävle Stora eller Heliga trefaldighets kyrka. P e r c y E l f s t r a n d ger i sin uppsats *Ur församlingshistorien* en god skildring av kyrkligt liv i forna dagar. Ett betydelsefullt avsnitt av kulturhistorien tecknas därmed för oss översiktligt, klart och upplysande. Till en del bygger förf. på Fyhrvalls och andras kända skildringar, men för åtskilligt har han bedrivit egna forskningar. Vi läsa om pastors avlöning, klockares uppgifter, kyrkoråds inrättande, spögubbars vakthållning i kyrkan under gudstjänsterna, katolsk propaganda under motreformationens tid, trolldom och häxförföljelser under Karl XI:s tid. Under häxeriprocesserna framstår landshövdingen Karl Sparre som en representant för tolerans och

sunt förnuft. Samma intryck av stigande välmåga alltifrån frihetstidens tidigare år, som andra forskare funnit dokumenterande i mantalsuppgifterna från skilda delar av Sveriges land, har förf. erhållit av sina annorledes beskaffade källor. — De övriga uppsatserna i det rikt och omsorgsfullt illustrerade häftet äro rent konsthistoriska.

Vid sidan om årsskriften utger landskapets kulturhistoriska förening en serie *Gästriklands hembygdsböcker*. N:r 2 i denna utgöres av notiser om *Hantverkarläkter i Gefle på 1700-talet*. Varje skrå eller yrke har fått sig ett litet kapitel tillmätt. Skildringarna vila till en väsentlig del på otryckta källor såsom magistratsprotokoll och andra handlingar i Gävle rådhusarkiv. Man frapperas av i vilken grad även inflyttade utlänningar — speciellt tyskar — spelade en roll för en 1700-talsstad som Gävle. Flera av de i skrålivet använda uttrycken voro direkt hämtade från tyskan. »Då den främmande gesällen (i tenngjutarskrået) drog sina färde, skulle ortgesällen i härbärget bringa honom en avskedshälsning, s. k. gruss, nedsköljd med en bägare, och följa honom till stadsporten, s. k. geleit.» För övrigt finna vi många lustiga formuleringar och belysande smådrag ur forna tiders liv återgivna i Englund's bok. Vi läsa om Mattias Hovslagare, som »lagade hästar», om perukmakaren Lorents Sahlbeck, som även var slaktare, om Georg Gottfrid Liebholt, som var både sadelmakare och dansmästare — något egendomliga yrkeskombinationer! Vi konfronteras med bekymren över att »urverken här uti rådhuset gå olika, varigenom, enär fatalietimmar efter dem beräknas skall, varjehanda oreda kunde komma att uppstå», och mycket annat.

Valbo Hembygdsförening håller sig med egen tidskrift, som utkommer med ett nummer årligen. Den bär det egendomligt klingande namnet *Utanvessarn*. Innebörden av namnet meddelas i häftet för år 1930. Bönder och utanvessare utgjorde tillsammans allmogen. Enklast skulle man kanske kunna uttrycka saken så, att utanvessare kallades de, som icke voro hemmansägare. Torpare och »fördelstagare», byskomakare och bysmedgingo alla i dagligt tal under namnet utanvessare. — Föreningshäftena ge upplysning om vad som under året framkommit av intresse för Valbo sockens historia. Icke minst intresse tilldraga sig därvid upplysningarna om hembygds museet, Vretas kallat. Att här gå in på de olika uppsatserna, som i allmänhet äro helt korta, skulle föra för långt.

Vid kulturmässan i Gävle april 1933 utgavs en *Katalog över Länskonstutställningen och Wikströmsutställningen*. Den innehåller två smärre uppsatser, den första av Sigurd Erixon över *Målaren Hans Wikström*, »Gästriklands och norra Upplands dekoratör framför andra under nyantikens, empirens och romantikens tidevarv.» »Han var som våra bondekonstnärer i allmänhet ganska mycket efter sin tid, och han arbetade

för en publik, som mera njöt av ett konstverk, som väckte gamla erinringar och föreföll bekant, än sådana som stimulerade genom nyhetens behag och genom att ställa de erkända konstnärliga värdena på huvudet.» Av hans produktion finnes mycket i behåll. Flera reproduktioner av de kulturhistoriskt intressanta målningarna ingå i det lilla häftet. I den andra uppsatsen, betitlad *Hans Wikströms bibliska förlagor*, påvisar Svante Svärdsström, att den illustrerade s. k. Gustav-Adolfsbibeln, som utkom i Stockholm 1618, direkt eller indirekt — t. ex. genom de på 1770-talet i Västerås tryckta figurbiblarna — från 1700-talets senare hälft intill slutet av 1800-talet starkt påverkat svenskt allmogemåleri, icke minst Hans Wikströms.

Carl Danielsson.

Kring äldre svenska riksgränser.

För forskning om Sveriges och hela Nordens äldre riksgränser är J o h. K a l é n s 1923 utgivna arbete om Hallands rämärken mot angränsande gammalsvenska landskap av grundläggande betydelse. I annat sammanhang har undertecknad redan haft tillfälle att framhålla värdet av hans allsidiga undersökningar, i vilka en ortnamnsforskning, som vilar på säker kännedom om terrängförhållandena, förbundits med ett minutiöst studium av äldre och yngre tvistigheter om landrenens rätta sträckning.¹

I sitt arbete *Bohuslänska gränsmärken* (Göteborg 1933, 177 s.) följer Kalén det sydligaste avsnittet av den äldre svensk-norska riksgränsen. Hans nya arbete förtjänar det yppersta erkännande: det står i full paritet med Hallandsboken. Den enda mera välgående anmärkning, som kan riktas mot detsamma, är att förf. icke synes ha utnyttjat det källmaterial, som står till buds i lantmäteristyrelsens arkiv. Han hänvisar vid något tillfälle till en karta från år 1673 av lantmätaren Kettel Classon (Felterus).² I nämnda arkiv förvaras två kartor över Älvsborgs län, vilka utarbetats av Kettel Classon och varit färdiga resp. 1654 och 1656; de äro numera signerade O¹³ och O¹⁴. En tredje, odaterad karta av samme lantmätare innehåller en »Geographisk Afritning öfwer Daals land» och bär signum O⁹.

Man skulle önskat, att en del upplysningar kunde ha nått förf. från dessa trenne kartor. Några exempel! Han meddelar (s. 11), att han icke påträffat några uppgifter om gränsmärken kring den svenska enklav, be-

¹ S. Kraft, Hallands gräns mot Älvsborgs län år 1713, i *Vår bygd*, Hallands hembygdsförbunds årsskrift 1933, s. 79 ff.

² Se om denne V. Ekstrand, *Svenska lantmätare 1628—1900*, Umeå o. Uppsala 1896 f., s. 172.

stående av byarna Arendal, Härröd, Synneröd och Syråla, som ligger mellan Torslanda och Björlanda socknar på Hisingen. O¹³ och O¹⁴ upptaga *Diuråsen*, resp. *Diuråsa kulle*, på enklavens västra gräns och *Kullehall* och *Siggerås* i dess resp. nordvästra och nordöstra hörn. — Det förefaller troligt, att gränsmärket n:r 45 *Stenkisten* i en lista från år 1580 och därmed i Kaléns förteckning (s. 82) felaktigt identifierats med stenkumlet vid *Brotebass bar*. Här torde i själva verket föreligga en förflyttning av den *Stenkysta*, som O⁹ har i rålinjen ända upp vid Kaléns gränsmärke n:r 132 *Brotabek* (s. 142). — Förf. ser i det år 1540 belagda namnet *Långåhs* en felskrivning för *Långåhn*, enär den förra formen »ej är känd här» (s. 107). O⁹ har emellertid ett *Lånåsen* strax öster om och ungefär vid mitten av kartans vattendrag *Vrångwatn* — *Krockwatn* — *Långang* — *Kerwatnsoos*.

Med tacksamhet konstaterar man, att även i boken om Bohusläns gränsmärken framställningen är klar och översiktlig. Inledningsvis lämnas en redogörelse för hela källmaterialet³ och — i parallelltryck — en sammanställning av gränslistorna, vilken i förening med ett ortnamnsregister gör verket synnerligen lättillgängligt.

Ett avslutande kapitel har Kalén ägnat Bohusläns nordgräns, vilken fastställdes såsom riksgräns genom en traktat av den 26 oktober 1661. Denna gräns liksom den svensk-norska rålinjen i övrigt underkastades korrigerings 1929 och 1930 av en blandad kommission med anlitande av moderna triangelmättningsmetoder. I *Svensk geografisk årsbok 1933* (s. 74—110) har G. Hult redogjort för denna gränsuppgång ävensom för en korrektion av den svensk-finska gränsen 1926 och 1927. Uppsatsen gäller som rubriken angiver företrädesvis *Sveriges nuvarande landgränser*, men den skänker även bidrag till förståelsen av tidigare gränsförhållanden. En skiss (å s. 84) visar en rättelse av gränsen vid Kaléns gränsmärke n:r 160 (»Hvams eller Trettebecken»).

I Kaléns fotspår har G. H af ström vandrat i sin undersökning av *Riksgränsen mellan Södra Möre och Blekinge*, vilken ingår i *Kalmar läns fornmminnesförenings meddelanden XXII* (1934, s. 45—98). Det ligger i förhållandenas egen natur, att källmaterialet härvid varit av enahanda beskaffenhet som i fråga om Sveriges västra gränser, alltså i första hand äldre listor över råmärken, lantmäterihandlingar och domar i gränstvister.

³ På några punkter, som avse det äldre *traditions*materialet om ändringar i Bohusläns ägovälde, måste jag anmäla en avvikande uppfattning, vilken kommer att framläggas i en undersökning om *Nordens medeltida riksgränser*. I denna, som skall anknyta till en textkritisk edition av källmaterialet från medeltiden och 1500-talet, skall särskild uppmärksamhet ägnas bl. a. åt »1273» års gränslistor.

Arbetet har i särskild grad underlättats av två kartor, G⁶ och I¹⁰ i lantmäteristyrelysens arkiv, upprättade c:a 1650 och 1742—44 över resp. gränsen mellan Södra Møre och Blekinge samt mellan Kronobergs län och Blekinge län. Å dessa kartor äro de flesta bland de av förf. berörda gränspunkterna tydligt angivna.

Med ett erkännande av all den flit och allt det intresse, som präglar Hafströms uppsats, måste följa en bestämd invändning mot hans forskningsmetoder. Betänkligt är, att han bortser från en del källmaterial och härigenom förenklar sin uppgift. Han håller sig till material från 1500-talets mitt och senare och an knyter härtill resonemang om Brömsesten och Vite sten i den s. k. Danaholmstraktaten, vilken ju enligt gängse antagande slutits mellan en svensk och en dansk konung vid mitten av 1000-talet. Förf. har emellertid haft tillgång till en i varianter föreliggande gränslista över landamärket mellan Sverige och Danmark, vilken enligt hans uppfattning (s. 48) med säkerhet är av medeltida ursprung, och han känner dessutom »ett par sannolikt medeltida förteckningar över gränsmärkena mellan Småland och Blekinge.»⁴ Flertalet av den förra listans namn och några av de andra listornas överensstämma ej med 1500-talsregistren. Förf. upptager ej till diskussion den säkert medeltida listans ortsuppgifter. Beträffande de sannolikt medeltida registren finner förf., att »en del av de å dessa förekommande namnen synas redan hava kommit ur bruk på 1500-talet», och fogar härtill meddelandet: »Några försök att återfinna dessa platser har jag icke gjort» (s. 48, not 2). Förf. har alltså dispenserat sig från att bedriva forskning i syfte att närmare klarlägga de medeltida gränsförhållandena, och då rålinjen i våra dagar i stort sett överensstämmer med 1550-talets, har förf. utan svårighet kunnat påträffa flertalet råmärken på de ställen, där de ha markerats å kartorna G⁶ och I¹⁰. (De få fall, i vilka han konstaterat större avvikelser mellan dansk och svensk uppfattning, har han utmärkt å de i uppsatsen ingående topografiska kartorna; de råmärken, som han påträffat utanför den nutida gränsen, återfinnas alla med förf:s numrering å här bifogade karta: n:r 20—22, 26 B och 29 B).⁵ Forskningsmetoden är bekväm. Den är tillika ovetenskaplig, om nu undersökningens mål varit att utforska även en äldre tids riksgräns. Ett studium, som siktar mot en mera säker kunskap om

⁴ Samtliga dessa listor äro avskrivna i vol. 254 i Palmschöldska samlingen, Uppsala universitetsbibliotek.

⁵ Dessutom drager förf. (å kartan s. 57) två alternativa gränslinjer vid gränsmärket n:r 2, Röda kon i Kalmarsund. — Beträffande en dansk pretentionslinje norr om landskapsgränsen mellan råmärkena n:r 35 och n:r 41 meddelar förf.: »Något försök att i terrängen utröna läget av de tre nya i den danska gränsboken nämnda platserna har författaren icke gjort» (s. 97).

denna, måste i sig innesluta en analys av de medeltida källorna, ett forskningsarbete, som synes bjuda på en rad intressanta problem av kanske företrädesvis textkritisk natur.

En äldre källa har icke blivit beaktad, ehuru den är tryckt i diplomatariet. Den 2 juni 1349 överlämnade Magnus Eriksson åt Växjö biskop och domkyrka till evärdlig ägo

omnia bona nostra in Fuur, Tangabodhum, Saluabodhum, Lekaramala, Pæterlöfsmåla, Siggamala, Siundamala et Holmasio, parochie Frillungstadha.

Överlåtelsen motiverades med att domkyrkan icke hade i sin ägo några handelsplatser vid havets strand («prope litus maris seu ciuitates et villas forenses»), något som hade åsamkat biskopen stort besvär och tyngande utgifter, då livsmedel och andra förnödenheter skulle forslas till honom.

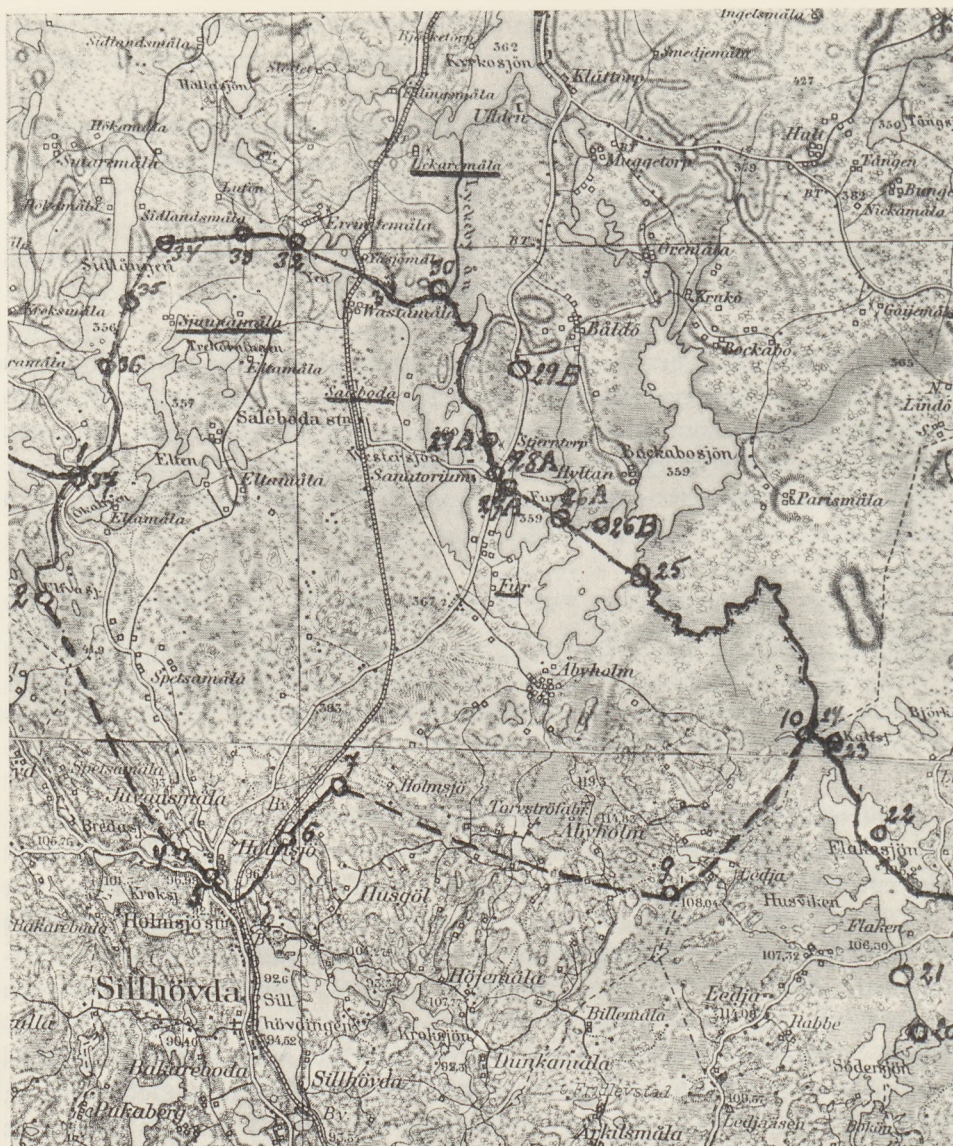
Det sålunda angivna området avgränsades med ett »landamärke» mot Blekinge:

Limites vero seu signa notabilia, wlgariter dicta landamærke, inter Blekungiam et bona in Fuur cum coloniis aliis supradictis sunt hec: primo de Sidholangsænda in Wærendia, parochie Wesøfiordha, vsque in Huluidhasio, item de Huluidhasio in Dygdramo, item de Dyghramo vsque in Bredhasiogyl, item inde in Holmsiøbæk, de Holmsiøbæk in Stakkogyl, item inde in Færghinsgyl, de Færghinsgyl in Dighrobirkisraas et inde in Lægghafen, deinde vero vsque in Sigmundagyl versus Møre, eciam circa parochiam Wesefiordha.⁶

På bifogade karta har jag dels inlagt den yngre, d. v. s. den nuvarande, rålinjen med Hafströms numrering av råmärkena (n:is 20—37), dels sökt rekonstruera den gräns, som angives i kungabrevet (gränsmärkena n:is 1—10). Det senare har skett med all reservation, då jag ej varit i tillfälle att bedriva studier i terrängen och ej förmått att med tillhjälp av kartmaterial identifiera tvenne råmärken (n:is 2 och 8: *Dygdramo* och *Dighrobirkisraas*). *Huluidhasio* ser jag — trots namnets olikartade betydelse — i Ulvasjön (råmärket n:r 3); *Bredhasiogyl* sammanställer jag med Bredasjön (n:r 4) och möjligen med den strax intilliggande Gethusgölen; *Holmsiøbæk* är bäcken sydväst om Holmsjö (n:r 5); *Stakkogyl* torde vara våra dagars Holmsjöstacken (n:r 6), på en karta från 1803 — efter hopsnörpningen på mitten — uppdelad på *Norre* och *Södra Stackaren*⁷, (eller möjligen den närbelägna Husgölsstacken); *Færghinsgyl* är Frägnagölen

⁶ Diplomatarium Suecanum, n:r 4439 (VI: 1, Sthlm 1878, s. 107). Brevet ingår i en vidimation, utgiven den 18 juni 1390 av Lars Diekn, »prefectus Werendie» (se ibidem, noten).

⁷ Lantmäteristyrelsens arkiv, Sillhövda 7¹.

Karta över ett parti av gränstrakterna mellan Småland och Blekinge. Den övre linjen följer den nuvarande gränsen (rämärkena med G. Hafströms numrering); den undre linjen anger (ungefärligen) »landamärkes»-linjen i ett kungabrev av den 2 juni 1349.

(n:r 7), och Læghafen (-asen?) synes äga samband med namnet Ledja (n:r 9).⁸

⁸ Detta gränsmärke har jag å kartan placerat vid punkt 108,04. Tre kilometer söderut från denna ligger ett Ledjaåsen, vilket emellertid svårigen kan ifrågakomma i detta sammanhang.

Namnen på landamärkets båda ändpunkter återgå ej i yngre listor. Det längst åt väster belägna (n:r 1) kallas 1554 *Gressöre* (Hafströms n:r 37), det östligaste påträffas nära flera yngre listors *Simandetuva* (Hafströms n:r 24). Hafström har mött namnet *Simenegjöl* först i samband med en lantmåteriförrättning från 1792—1794 (s. 82). I själva verket äro *Sidholangsænda in Wærendia* och *Sigmundagyl versus Møre* de enda punkter på Smålands nuvarande sydgräns, som uppträda i en daterad medeltida urkund.

Av de i brevet uppräknade egendomarna återfinnas Fur, Saleboda, Sjunnamåla och Holmsjö och antagligen även Tangaboda i Sillhövda socken i Blekinge.⁹ Lekaramåla däremot ligger innanför smålandsgränsen i Vissefjärda socken. *Pæterlöfsmåla* och *Siggamåla* har jag ej kunnat identifiera, men att döma av den ordningsföljd, vari listans kända namn uppträda¹⁰, torde även dessa båda platser böra sökas öster eller nordost om Sidlängen i den del av Vissefjärda socken, det s. k. Kåraböket, som faller väster om Lyckebyån och som ännu på 1800-talet räknades till Konga härad, medan socknen i övrigt hörde till Södra Møre.¹¹ Att Lekaramåla 1349 räknats till Fridlevstads socken i Blekinge, är vid sidan om landamärkes-förteckningen kungabrevets värdefullaste bidrag till forskningen om den äldre riksgränsen.¹² Vi hava funnit, att rälinsen närmast väster om Lyckebyån företett kraftiga förskjutningar vid mitten av det fjortonde århundradet.

Förf. åberopar från 1550-talet tvenne svenska listor över råmärken vid riksgränsen: Jon Skrivares av år 1553 och den mera officiella från nästföljande år. Den enda danska förteckning från denna tid, som förf. berör, är 1555 års Grænsebog.¹³ Han refererar på en punkt (s. 50, med not 1) till ett brev från Verner Parsberg till Kristian III av den 23 mars 1553.¹⁴ Detta åtföljes av tvenne brev utställda i mars 1553 av Medelstads och Bräkne häradsting angående landrenen mot Sverige.

Medelstads häradsting visar sig pretendera på följande gränslinje mot grannriket:

⁹ Tangaboda torde vara ett äldre namn på det öster om Fur belägna Baggetånga.

¹⁰ Fur, Saleboda och Lekaramåla ligga nära Lyckebyån i rad från söder till norr, medan Holmsjö och Sjunnamåla ligga på en mera västlig linje.

¹¹ Se t. ex. C. G. Styffe, *Skandinavien under unionstiden*, 3. uppl., Sthlm 1911, s. 207, not 1.

¹² Jfr nedan s. 166.

¹³ Denna ytterst värdefulla källa, som påträffades i danska riksarkivet av Georg Landberg, har tidigast begagnats av Joh. Kalén, i *Halländska gränsmärken*, s. 8 och passim.

¹⁴ Indlæg til Registre og henlagte Sager, Danske Kancellis Arkiv, danska riksarkivet.

— — först Tweroedt, aff Tweroedtt och i Krogegenn, aff Kroghegenn och i Guleuerme, aff Guleuerme och i Sibbetanghe, aff Sibbetanghe i Huidestenn, aff Huidesten i Ogehylthet, aff Ogehylthet i Elgiöllenn, aff Elgiöllenn i Brödheschier, aff Brödheschier och i Willegiöllenn, aff Willegiöllenn i Landschillelienn, aff Landschillelienn i Store Öenn, aff Storeöen och i Eremitterör, aff Eremitterör i Lwessundt, aff Lwessundt i Stubbeholdt, aff Stubbeholdtt i Rönneholdtt, aff Rönneholdtt i Ramssöoess, aff Ramsöoess i Örnnessodt, aff Örnnessodt i Bredhebrinck, aff Bredhebrinck i Biirckeöö, aff Birckeöö i Rödhesten, aff Rödesten i Wassebroo, aff Wassebroo i Kostelycke, aff Kostelycke i Ramsööghe, aff Ramsööghe i Biörnetuffwe, aff Biörnetuffue i Schaddeholdtt, aff Schaddeholdtt i Hiortholdtt, aff Hiortholdtt i Fergebiergh, aff Fierghebiergh i Wlluffgiöll, aff Wlluffgiöll i Ruggeholdt, aff Ruggeholdt i Togejiöll, aff Togejiöll i Brödhebeck, aff Brödhebeck i Poragebeck, aff Paragebeck i Nörrestennssööklep, aff Stensööklep i Gedheraasbeck, aff Gedheraasbeck i Gröneuass, aff Gröneuass i Oxehaldt, aff Oxehaldt i Wttreskier, aff Wttreskier i Elssöoess, aff Elssöoess i Hiorthaldtt, aff Hiorthaldt i Schallewragh, aff Schallewragh i Biurebeck, aff Biurebeck i Gieddeaass, aff Gieddheass i Gieddebro, aff Gieddebro i Hallekiille, aff Hallekiille i Ræffuenes, aff Reffuenes i Birckeness, aff Birckeness och i Giorrekleg (-klep?) *etcetera*.

Den gränslista, som beedigades vid Bräkne häradsting, upptager följande rämärken:

— — försth Biörnebeck, ssom löber aff Mörroffaa, aff Biörnebeck oc i Blegnestenn, ssom och kallis Huidesteenn, aff Huidesteenn och i Follebeck, aff Follebeck och thuert offuer Suansöo i Mossewigenn, aff Mossewigenn och i Sterteklöff, aff Sterteklöff i Kleppen och norre Irressöo, aff Kleppen och i Salleholdt, aff Salleholdt och i Flödegöll, aff Flödegöll och i storre Vsselgöll, aff Vsselgöll oc i Stensöohaldt, aff Stensöohaldt och i Knelsbiergh, aff Knelsbiergh och i Krogströmm, aff Krogströmm och i Graaöer, aff Graaöer och i Giordeklep, och ther skillis Bregneherridt och Middelsthe herridt adt fraa Suerrighe *etcetera*.

Även om dessa förteckningar stå 1555 års lista lika nära, som de båda svenska stå i förhållande till varandra, synas de förtjäna uppmärksamhet. Sålunda har exempelvis gränsbokens »aff ærmittarör och y villagiöll» (fol. 27 v.) i Medelstads härads lista — som uppräknar gränsmärkena från öster till väster — sin motsvarighet i »aff Willegiöllenn i Landschillelienn, aff Landschillelienn i Store Öenn, aff Storeöen och i Eremitterör».

Förf. tror sig (s. 85 f.) ha i den danska gränsbokens »huitta stenn som ligggher y Buckabo siö» återfunnit »Danaholmstraktatens» femte och näst sista gränsmärke, Vite sten. Bräknehäradslistan från våren 1553 manar till försiktighet vid identifikation av en råpunkt med dylikt namn, då även Bräkne härad vid denna tid haft sin vita sten på landamärket mot Småland (»försth Biörnebeck, ssom löber aff Mörroffaa, aff Biörnebeck oc i Blegnestenn, ssom och kallis Huidesteenn, aff Huidesteenn och i Follebeck»).¹⁵ För envar, som är övertygad om »Danaholmstraktatens» histori-

¹⁵ Av den beskrivning, som I¹⁰ och en yngre karta i lantmäteristyrelsens arkiv lämna av stenen, framgår, att denna är en kvartsit. Ytterligare tre Vita stenar påträffas i 1550-talets källmaterial, två på Hallands och en på Bohusläns östra gräns (Joh. Kalén, Hallands gränsmärken, s. 76 och 176; samme förf., Bohusläns gränsmärken, s. 71).

citet¹⁶, kunde det vara lockande att placera ett av dess gränsmärken i närheten av Mörrumsån, vars dalgång under äldre tid varit huvudvägen till Varend.¹⁷

Önskvärt hade varit, att förf. i likhet med Kalén lämnat i parallelltryck en översikt över alla i listorna belagda gränsmärken och i rubrikerna till beskrivningarna av de olika gränsmärkena återgivit de äldre namnformerna. Oavsett att undersökningen härigenom skulle ha kunnat underlätta ortnamnsforskningen, hade säkerligen förf. undgått ett flertal smärre oriktigheter, som misspryda ett lokalhistoriskt arbete. »Gränsmärket» n:r 1 uppträder ej i 1603 års lista men väl däremot i 1554 års; n:r 4 påträffas även i den danska gränsboken; det (å s. 89) reproducerade partiet av G⁶ ger vid handen, att n:r 28 A upptagits å denna karta. Gränsmärken, som förbigåtts av förf., skulle säkerligen kommit med i en tabellarisk översikt, t. ex. *Brendsandt* (∩:Bremsandt) i den danska gränsboken (mellan n:r 6 och 7). Sjöarna komma med som gränsmärken, blott om någon lista närmare angiver någon råpunkt, t. ex. en ö; man frågar sig, varför t. ex. ej Öjasjön (Yen) numrerats som gränsmärke, då 1554 års register har: »frå Brättebeck och i Öijesiö, frå Öijesiö och ått Armitterör.» Var Knähället (vid n:r 8) låg, »har icke undersökts», oaktat 1554 års register ger anvisningen: »ther Torsåss sockn begynnes». Då gränsboken i fråga om råmärket n:r 9 endast uppger, att gränsen följer bäcken »fram för Suarsmala», och alls icke omnämner *Gåseström*, synes det olämpligt, att detta först år 1603 omförmälda gränsmärke åtföljes i rubriken även av årtalet 1555.¹⁸ Mot invändningen, att utförligare rubriker icke varit möjliga på grund av utrymmesskäl, kan anföras, att utelämnandet av en del ämnet ovidkommande notiser ej skulle inneburit någon egentlig förlust.¹⁹

¹⁶ Till stöd för uppgiftens riktighet anför Hafström (s. 46), att det i notisen skildrade förfaringsättet visar påtaglig överensstämmelse med den under tidig medeltid gällande nordiska uppfattningen vid privaträttsliga gränsbestämningar; se härom närmare C. Weibull, Den äldsta gränsläggningen mellan Sverige och Danmark (Historisk tidskrift för Skåneland, VII, s. 12 f.) och jfr J. E. Almquist, Det processuella förfarandet vid ägotvist, Sthlm 1923. — I annat sammanhang skall jag framlägga skälen för min uppfattning, att gränsläggingsnotisen ifråga närmast torde vara att betrakta som ett uttryck för västgötska krav på 1200-talet. Weibulls teori om gränsläggingsnotisen lider av påfallande inkonsekvens. Sålunda framhåller han, att gränsområdets övergång till gränslinje börjat vid de halländska floderna, men förbiser, att av alla på Hallandsidan gjorda identifikationer av gränsmärken i »Danaholmstraktaten» ingen hänför sig till någon plats vid de halländska floderna.

¹⁷ Albert Vejde, Borgar och samfärdsleder i medeltidens Varend, i Hyltén-Cavalliusföreningens årsbok 1925, s. 147 f.

¹⁸ Av förf:s felläsningar står särskilt »Örnaö oes» (s. 97) i stället för *Örnaöoes vdt.* Räkneorden förefalla ha varit svärbegripliga: gränsbokens *ij les* blir »sex lass» (s. 91), *vj tylther xij alne lange* återgives med »sex stockar, sju alnar långa» (s. 77).

¹⁹ Härmed åsyftas ej vad som förtäljes om de alltid lika intressanta Nils Dacke och

En eloge förtjänar uppsatsens illustrationsmaterial. Den enda invändning, som i detta fall må göras, är, att figurtexten å s. 63 är alltför prentiös och borde ha utbytt mot exempelvis: »En sten vid Brömsebro under framgrävning 1933.»

Något av samma begränsning i fråga om källmaterialet, som vidlåder Hafströms undersökning, finnes även i Nils Ödeens avhandling *Studier i Smålands bebyggelsehistoria. Ett bidrag till svensk ortnamnsforskning* (Lund 1927), då han helt kort berör frågan om Värends gräns mot Blekinge och Skåne (s. 415 ff.). För sin framställning har han utnyttjat endast gränslistorna från 1554 och 1603 och alltså förbigått alla otryckta källor. Mot bakgrunden av allt det *medeltida diplommaterial*, som förf. använt för sina studier om bebyggelsens framträngande i Värends gränstrakter, förringas dock i någon mån denna uraktlåtenhet. De stora och betydande resultat, som förf. uppnått, visa till fyllest ortnamnsforskningens — likaväl som bebyggelsegeografiens — oumbärlighet för angränsande områden inom den historiska vetenskapen.

Förf:s undersökning av *måla*-namnen utmynnar i slutsatsen, att Konga härad — inklusive Kåraböket i Vissefjärda socken — har den största frekvensen och har varit namntypens hemort och centrum. Typens uppkomst förlägger förf. till c:a år 1200. Dessa namn ha efter allt att döma kommit med den första bebyggelsen till gränstrakterna mellan Varend, södra Möre och Blekinge, där de än i dag dominera.²⁰ Det historiskt synnerligen betydelsefulla faktum, som framgår härav, blir, att dessa bygder lagts under mänsklig odling jämförelsevis sent.²¹ Det ovan åberopade konungabrevet torde härigenom kunna insättas i ett större sammanhang. De nyss befolkade trakterna krävde en fastare reglering, och naturligt synes, att Magnus Eriksson i sin ställning som Sveriges och Skånelands gemensamme herre varit den förste, som tagit initiativet till ett dylikt företag.

Salomon Kraft.

»gränshövdingen» Jon Andersson. Den senare, som 1553 satt i nämnden vid Medelstads häradsting, får i gränsboken följande karakteristik: »Thenne Jonn Andersson synes en semppel enfoldigh mandt, att mandt icke skulle thro hanem tiill något sönderliigt» (fol. 28 v.).

²⁰ Konga härad och Kåraböket ha tillsammans 157, Medelstads härad 60 och Vissefjärda socken öster om Lyckebyån 25 *måla*-namn (Ödeen, s. 347 ff.).

²¹ Förf. delar icke uppfattningen att Smålandslagens *brutabek* är identiskt med *Brättebeck* i 1554 års register (s. 417 och s. 421). Hafströms ordande om att i dessa trakter »minna namn och hävd om tusenårig bygd» (s. 93) är bygderomantik och innebär en anteciperung av 1400-talets mellanriksförbindelser.

F Ö R E N I N G S M E D D E L A N D E N

Utfärd till Roslagen.

Föreningen för svensk kulturhistoria anordnade tillsammans med Föreningen Tekniska Museet en utfärd till östra Uppland söndagen den 9 september, varvid några av Roslagens märkligare kulturminnesmärken besöktes. Ett gott exempel på den äldre allmogebebyggelsen i landskapet är Boda by i Roslagskulla socken. Professor Sigurd Erixon lämnade en redogörelse för denna bys tidigare öden. Den genomgick storskifte 1780, då det fanns sju bönder i byn. Hela byn utgjorde ett mantal och var frälseskatte under Mälby säteri. År 1847 genomgick byn laga skifte. Det fanns då sex bönder, av vilka tre skulle flytta ut ur byn, men det befinnes att fyra stannat kvar. Två lotter, som flyttade ut, ha sammanslagits till en och ligga utanför byn. Ser man närmare på byggnaderna i byn, befinnes, att man ej rivit boningshusen, utan de som stannade ha övertagit de utflyttades och sålunda fått dubbla boningshus. Härigenom kan man erhålla en god föreställning om grundplanen. Allt ligger som en enkel radby, men med en del fähus på andra sidan bygatan, som också är landsväg. De flesta boningshusen äro gamla, fast några äro restaurerade. En av gårdarna har bibehållit en särdeles ålderdomlig karaktär.

Efter ett besök i parken vid Östana slott fortsattes resan till den till samma egendom hörande Wira klingsmedja, där en av Föreningen Tekniska Museet bekostad gjutjärnstavla uppsattes på smedjans vägg. Tavlan text anger, att byggnaden numera är att betrakta som ett industrihistoriskt minnesmärke och som sådant skall skyddas och bevaras. Intendent Torsten Althin lämnade en kort historik över Wira bruks historia och erinrade om att de första privilegierna utfärdades för riksamiralen Claes Fleming år 1635. Under en lång följd av år var brukets produktion huvudsakligen inriktad på tillverkning av klingor till sablar, värjor och hirschfångare. I mitten av 1700-talet sysselsattes vid bruket icke mindre än 38 mästare, 23 gesäller och 10 lärlingar. Arbetet med vapentillverkningen var uppdelad mellan olika mästare, som hade var och en sin specialitet av arbetsproceduren. Med tiden blev brukets väsentligaste tillverkning liar, yxor och hackor, även de berömda för sin kvalitét. Det är genom den nuvarande ägarens, godsägare G. S. Boströms, intresse och offervilja, som den sedan c:a 15 år nedlagda smedjan fortfarande underhålles och står kvar i sin

ursprungliga miljö. Bruksdisponenten, fil. d:r Carl Sahlin, som verkställde minnestavlans definitiva fästande vid väggen, uttalade till sist förhoppningen om att denna tavla framdeles alltid skall mana till skyddande och bevarande av den märkliga smedjebyggnaden och dess inventarier, ett minnesmärke på bergshanteringens område av i hela vårt land enastående slag.

Från Roslagsfärden. Intendent Torsten Althin föreläser vid Wira klingsmedja, och professor Martin Olsson visar Penningby slott.

På vägen till Norrtälje visade därefter professor Martin Olsson Penningby slott. En äldre borg än den nuvarande brändes 1465 av Jöns Bengtsson Oxenstierna. Penningsby ägdes då av Nils Bosson Sture. Troligen kort därefter byggdes det nuvarande slottet, som i sitt ursprungliga skick utgjordes av ett rektangulärt stenhus. Johan Turesson (tre rosor), som var gift med Kristina Gyllenstierna, ägde gården 1529—1543 och lät då tillbygga de båda i två diagonalhorn belägna kraftiga rundtornen. Troligen kort därefter byggdes förborgen om och försågs med en ringmur av sten.

Under ett uppehåll i Norrtälje besågo färddeltagarna med borgmästare W. G. Hallin som ciceron Roslagens fornminnes- och hembygdsförenings museum, inrymt i en av stadens äldsta byggnader, s. k. Gamla banken vid Hantverksgatan. På återresan gjordes slutligen ett besök i Frötuna kyrka. Kyrkan uppfördes på 1100-talet och ombyggdes under 1200-talets senare del. I vapenhuset finnas målningar med Sten Sture d. ä:s, hans gemåls och Jakob Ulvssons vapen, och de böra följaktligen ha utförts någon gång under perioden 1470—1503. Samtidigt blev även kyrkans inre smyckat med kalkmålningar på valv och väggar.

FÖRENINGEN FÖR
SVENSK KULTURHISTORIA

BILDAD DEN 12 APRIL 1918

Medlemmar erhålla:

4 stora, rikt illustrerade häften av Rig per år,
rättighet att inköpa årgångarna 1918—1932 för 45
kr. (ursprungligt pris 150 kr.),
inbjudningskort till föreningens sammanträden och
visningar.

Medlemsavgifter:

årsavgift 10 kr.,
ständig ledamotsavgift 150 kr.

Garantiförbindelse:

intresserade kunna kraftigt befrämja föreningens
verksamhet genom att teckna en garantiförbindelse
på 150 kr., uppdelade på 3 år; garanterande med-
lemmar erhålla alla förut utkommande årgångar
av Rig samt under inbetalningsåren samma rättig-
heter som vanliga medlemmar.

Adresser:

anmälan om medlemskap oeh rekvisition av Rigs
äldre årgångar göres under adress: Föreningen
för svensk kulturhistoria, Box 67, Stockholm;

manuskript och recensionslitteratur sändas under
adress: Docent Salomon Kraft, Roslagsgatan 15,
Stockholm.

PÅ SKIDOR

Årsskrift utgiven av Föreningen för skidloppningens främjande i Sverige

==== Kulturhistoriska skildringar av skidorna genom tiderna

==== Skidornas utveckling är ett betydelsefullt avsnitt av samfärdsmedlens och den allmänna kulturutvecklingens historia

UR INNEHÅLLET:

K. B. WIKLUND, <i>Några tankar om snöskors och skidors upprinnelse</i>	På skidor 1926
K. B. WIKLUND, <i>Ur skidans och snöskons historia</i> ...	På skidor 1928
IVAR LINDQUIST, <i>Gudar på skidor</i>	På skidor 1929
N. E. HAMMARSTEDT, <i>Om skidor, snöskor och skarbågar</i>	På skidor 1929
K. B. WIKLUND, <i>Den nordiska skidan, den södra och den arktiska</i>	På skidor 1931
ARTUR ZETTERSTEN, <i>Den södra skidtypen</i>	På skidor 1932
GÖSTA BERG, <i>Förhistoriska skidor i Sverige</i>	På skidor 1933
K. B. WIKLUND, <i>Den södra skidtypens källa</i>	På skidor 1933
ARTUR ZETTERSTEN, <i>Jugoslaviska skidtyper</i>	På skidor 1933
ARTUR ZETTERSTEN, <i>Svenska skidtyper</i>	På skidor 1934
R. JIRLOW, <i>Gamla dagars vinteridrott i Transtrands s:n</i>	På skidor 1935
OLOF NORRMAN, <i>Striden om Lappland, En 1000-årig Norrlandssägen</i>	På skidor 1935

Bliv medlem i Skidfrämjandet

adress: Vasagatan 16, Stockholm

Förutom "På skidor" med sitt rika och omväxlande innehåll erbjuder Föreningen fördelar i form av nedsatta pensionspriser å egna turiststationer, däribland Sveriges största i Storlien, rabatter m. m. ● Medlemskap 5:— kronor pr år